

ƏKBƏR N.NƏCƏF

**SƏLCUQLU
DÖVLƏTLƏRİ VƏ
ATABƏYLƏRİ TARİXİ**

(Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər)

QANUN-2010

Elmi redaktor:
tarix elmləri doktoru, prof., **İsmayıl Məmmədov**

Əkbər N.Nəcəf. *Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi* (Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər). Bakı: Qanun, 2010.

Q 0700070110
AB 022051

Az2
©QANUN, 2010

AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ ELDƏNİZLƏR

Köhnə sovet tarix nəzəriyyəsi, müasir Avropa və İran tarixçiliyi Səlcuqluların, ümumiyyətlə, oğuz türklərinin Azərbaycanı işğal etdiyini və bunun nəticəsində bu coğrafiyada yaşayan "irani" xalqları asimilə etdiyini qeyd edirlər. Bu tarix görüşü, ideoloji bir görüş olub, Yaxın və Orta Şərq tarixində türk gerçəyinin inkarına yönəlik bir düşüncəyə xidmət edir. Mövcud qaynaqlarımız yuxarıda da geniş bəhs etdiyimiz kimi, oğuz fəthlərindən əvvəl Cənubi Qafqazda, Şərqi Anadoluda, indiki İranın bütün şimali və mərkəzi torpaqlarında qələbəlik türk ünsürünün yaşadığını ortaya qoymaqladır.¹

Böyük Səlcuqlu dövlətinin quruluşu ərəfəsində və sırasında Azərbaycan daha sonra *İraq türkmənləri* adını alacaq oğuzların vətəni olmuşdur. XI əsrin ortalarında isə Azərbaycan və Aran oğuz kütləsinin ən çox olduğu coğrafiyaların başında gəlməkdə idi. F.Sümərin də qeyd etdiyi kimi "Anadolunu fəth edən və oradakı türklüyü uzun bir zaman bəsləyənlər Azərbaycandakı qələbəlik oğuz kütlələri olmuşdur".²

Azərbaycan və Aran oğuzları qısa müddət sonra bu coğrafiyaya uyğun adlar almış və bunlar ümumi oğuz-türkmən boylarının tarixində böyük rol oynamışdılar. *Navekiyyə türkmənləri*, *Gəncə türkmənləri*, *Aran türkmənləri* sadəcə, Azərbaycanın deyil, Anadolu və Suriyanın fəthində əvəz edilməz fəaliyyətlər həyata keçirmişdir. Yəni oğuzların Azərbaycana gəlişi bu ölkənin türkləşməsinə səbəb olmamış, sadəcə, buradakı türk ünsürü çoxalmış və hakim mövqeyinə çıxartmışdır. Səlcuqlulardan əvvəl də Azərbaycan türk boylarından hunların, peçeneqlərin, sabirlərin, oqur/oğuzların, xəzərlərin, qanqlıların və d. kompakt (birlikdə) yaşadığı ölkə olmuşdur.

Azərbaycan və Aran coğrafiyası Səlcuqlular tarixində mərkəz rolunu oynamışdır. Böyük Səlcuqlu sultanları Alparslan və xüsusilə də Məlikşahdan etibarən Azərbaycan və Aran Səlcuqluların *vəliəhd ölkəsi* və ya "*şahzadə sancağı*" elan edilmişdir. Xorasan ilə Azərbaycan oğuz türkləri üçün vazkeçilməz iki ölkədən biri idi. Məlikşah dövründə Azərbaycanda Səlcuqlu əmirliyi təsis edilmiş və Gəncə paytaxt elan edilmişdir. Gəncədə oturan Məlikşahın oğlu Məhəmməd Tapar Azərbaycan türklərinin dəstəyi ilə *böyük sultanlıq* taxtı uğrunda mübarizəyə başlamış və Bərkiyaruqun ölümü ilə hakimiyyəti əlinə keçirmişdir. Azərbaycan əmirləri və atabəylərinin İraq Səlcuqlu sultanları zamanında da mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək mübarizəsi davam etmişdir. Paytaxtın Reydən Həmədana köçürülməsi və Həmədan şəhərinin Azərbaycanın cənub sərhədi içində yer alması bu coğrafiyanı imperiyanın mərkəzinə çevirmişdir. 1161-ci ildə Azərbaycan

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax. *Hatə'i Külliyyatı*, Haz: Nəcəf E.N. - Cavanşir B., İstanbul 2006, Giriş kısmı.

² Sümər, *Oğuzlar*, Bakı nşr, s. 141.

Atabəyləri Eldənizlər İraq Səlcuqlu taxtını əllərinə keçirmiş və otuz ildən çox İraq Səlcuqlu sultanlarının atabəyi sifətiylə Səlcuqluların qərb torpaqlarının tamamını idarə etmişdir. Bunun birinci səbəbi oğuz əsgəri güclərinin Azərbaycanda özlərinə böyük yurdlar əldə etmələri idi. Nəsəvi, o dövrdə Azərbaycanı "türklərin dəniz qumunun dənələri qədər çox olduğu ölkə" olaraq təsvir etməkdədir.

Qaynaqlarda "*türk*", "*türkmən*", hətta "*oğuz*" adları köçəri türklərə şamil edildiyindən yerləşmiş türklər məskun olduğu şəhər və əyalətləri adıyla (*təbrizlilər*, *həmədanlılar*, *şirvanlılar* kimi) qeyd edilirdilər. Buna görə də məskunlaşmış və əkinçilik, ziraatla məşğul olan türklər, müasir Qərb və Sovet tarixçiləri tərəfindən türk olmayan xalqlar olaraq göstərilmişdir. O isə, Səlcuqlulardan əvvəl və Səlcuqlular dövründə köçəri türklər xaricində Azərbaycan və indiki İranın özündə də çoxlu miqdarda yerli türk qrupları yaşamaqda idi.

Azərbaycanda Səlcuqlu hakimiyyəti

Səlcuqlular dövründə Azərbaycana qələbəlik sayda oğuz-türkmən kütləsi gəlib yerləşdi. 1040-cı ildə meydana gələn Dandanakan savaşı nəticəsində Qəznəli ordularının ağır məğlubiyyəti Yaxın və Orta Şərq qapılarını oğuzların üzünə açdı. Beləcə, Səlcuqlu sultanı Toğrul Bəyin hakimiyyəti dövründə (1040-1063) oğuz-türkmən boylarının Azərbaycan köçləri başladı.³

Reydə qazandıqları müvəffəqiyyətlərdən sonra oğuz birlikləri buradan Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçdilər. Bu vaxt İraqda və Azərbaycanda siyasi vəziyyət heç də yaxşı deyildir. Bölgə çoxlu sayda sülalə dövlətləri tərəfindən paylaşılmışdır. Bu sülalələr ərəb, türk və iran mənşəlidirlər. Deyləmilər Deyləmanda Kakaveyhilər sülaləsini qurmuşdular. Azərbaycanda Rəvvadilər və Şirvanşahlar sülaləsi mövcudkən, Azərbaycan ilə Şərqi Anadolunun bir hissəsi Şəddadilərin əlində idi. Oğuz birlikləri Reyi tərk edincə, Deyləman Kakaveyhilərdən İsfahan və Həmədan hakimi Əlaüd-dövlə buraya hücum etmişdir. Ancaq müvəffəq ola bilməmiş, xüsusilə də Əbu Səhl-i Həmdəvi qarşısında məğlub olunca oğuzlardan kömək istəmişdir. Azərbaycan tərəflərinə hərəkət edən oğuz boy bəylərindən Qızıl bu dəvət üzərinə geri döndü. Qızılın əmrində cəmi 1500 qədər əsgər var idi. Ancaq onun Ələüd-dövlə ilə dostluqları uzun davam etmədi. Qısa vaxt sonra münasibətləri pozuldu və Qızıl talanlara davam etməyə başladı. Qızıl birlikdə Azərbaycana gələn Boğa, Göy Daş, Mənsur və Dana Anadoluya qədər uzanan səfərlərinə davam etdilər.⁴ Oğuzların Azərbaycana gəlişi Rəvvadi Vəhsudanın dəvəti ilə olmuşdur. Vəhsudan, ərəzidəki digər dövlətləri öz təsiri altına almaq üçün oğuzlarla ittifaq qurmuşdur. Necə ki, Rəvvadi Vəhsudan gələnləri dostca qarşılamış və hətta bu dostluğu qız qohumluğuyla gücləndirmişdir.

³ Ağacanov, *Oğuzlar*, s. 300-320; Sumer, *Oğuzlar*, s. 80-86.

⁴ Sumer, *Oğuzlar*, s. 80.

F.Sumərə görə, "oğuzların münasibət qurduqları Məsəlman əmirələrə asanlıqla qız verdiklərini görürük. Bunda bir az da *qalın başlıq* (başlıq pulu) almaq ənənəsinin təsiri var idi".⁵ Ancaq qısa müddət sonra Vəhsudanla oğuzların ittifaqı dağıldı. Vəhsudanın onlara qarşı hazırladığı xəyanət planı ortaya çıxınca, oğuzlar dostluqlarını pozdular və Rəvvadi mülklərini talan etməyə başladılar. Oğuzlar narazılıqlarını bürüzə vermək üçün Marağada bir məscidi də yandırdılar. Bundan başqa, Həzbaniyyə oymağından və xalqından çoxlu insanı qılıncdan keçirdilər. Bu hadisənin əslində Vəhsudanın istəyi ilə meydana gəlmiş haqqında məlumatlar vardır. Zira, Vəhsudan ilə Həzbaniyyə oymağı başçısı Əbul-Heyca ibn Rəbibüddövlə bir-birlərinə düşmən idilər.⁶ Nəticədə Vəhsudanın bundan xoşhal olduğu inkar edilə bilməz. Ancaq Vəhsudan köhnə düşmənlərini zəiflətdikdən sonra oğuzların böyük bir siyasi və əsgəri güc kimi ortaya çıxmasından narazıydı. Bu məqsədlə Əbul-Heyca ilə ittifaq qurdu və oğuzlara qarşı düşmənçiliyini açıq şəkildə bürüzə verdi. Bu vəziyyət qarşısında xeyli güclənən Vəhsudanla müharibə edə bilməyəcəklərini başa düşən oğuzlar Azərbaycanı tərk edib İraq tərəfinə getdilər. Ancaq oğuzlar Rəvvadi güclərinin zəifləməsinə səbəb olmuşdular. Qıpçaq-gürcü qüvvətləri uzun müddətdir mühasirədə tutduqları ərəb əsilli Cəfərilər sülaləsi mərkəzi Tiflisi ala bilməyib geri çəkildilər.⁷ Oğuzların tamamı Azərbaycanı tərk etməmişdir. Xüsusilə Dananın əmrindəki oğuz birlikləri Vəhsudanla qurduqları yaxşı münasibətlər sayəsində Urmiyəyə yerləşdilər. Vəhsudan, Dananın qohumlarından bir qızla evləndi və oğuzları, xüsusilə də bu ərazilərdəki bəylərin gözünü qorxutmaq üçün Urmiyəyə yerləşdirdi.⁸ Bu oğuz-türkmənlərin Azərbaycanda ilk məskunlaşmasıdır. Beləcə, Azərbaycan yaylaqları oğuzların axtardıqları bir ölkə idi. Yəni bu səfərlərin Dandanakan müharibəsindən əvvəl meydana gəlmiş bilinməkdədir. Ehtimal ki, gələcək oğuz kütləsi Səlcuklu bəylərindən müstəqil fəaliyyət göstərirdilər. Urmiyə ətrafına yerləşən oğuz-türkmənlərin 3000 çadır, yəni 15.000 nəfər olduğu təxmin edilir.

Hicri 430-cu ildə (1037/8) Dananın idarəsində Urmiyədə məskunlaşan oğuzlar *Ərməniyyə* ərazisində məskunlaşmış yerli xristian türk əhaliyə hücum etdilər. Cəryan edən hadisələrin sonunda *Ərməniyyə türkləri* talan edilmiş, oğuzlar əsir və qənimətlərlə geri dönmüşdür. Oğuzların bu zəfərinin arxasından Urmiyə ətrafında mövcud olan Həzbanilər sülaləsinə qarşı müharibə etdikləri məlumdur. Xüsusilə Vəhsudanın xahişi ilə bu əraziyə yerləşən Dananın qüvvətləri Həzbani Əbul-Heyceyə gözdəki verirdilər. Oğuzların rahat hərəkəti və istədiklərini etmələri Əbul-Heycanı çox əsəbiləşdirmişdir. Buna görə, bütün gücünü yığıb onlarla vuruşmağa başladı. Bunun nəticəsində oğuzlar buradakı Həzbani

⁵ Eyni yer.

⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, VIII, s. 163.

⁷ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/159; Sumer, *Oğuzlar*, s. 81; *Şərifi, Azərbaycan feodal dövlətləri*, s. 137.

⁸ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/160.

idarəsindəki kəndlərə hücum etdilər. Talan və çoxlu insanın öldürülməsi Həzbanilərin geri çəkilməsinə səbəb oldu. F.Sumər haqlı olaraq, Vəhsudanın qız qohumluğu əvəzində başlıq pulu olaraq Urmiyəni Danaya *dirlik* payı verdiyini qeyd etməsi bu hadisələrlə əlaqədardır.⁹

Dandanakan müharibəsindən əvvəl sayısı çox olmayan oğuz-türkmən ailələrinin Azərbaycan daxil olmaqla Orta Şərqi ayaq basan və başçılığını Dana, Göy Daş, Boğa, Qızıl, Mənsur və Anasioğlunun etdiyi bəylərin məqsədi özlərinə əlverişli yurdlar tapmaqdır. Dandanakan savaşıdan sonra Sultan Toğrul Bəy, Göy Daş, Mənsur, Boğa və Anasioğlunun fəaliyyətlərini məhdudlaşdırmaq üçün onlara məktubla müraciət edərək hüzuruna çıxmalarını tələb etmişdir. Bu vaxt Dana, Vəhsudanla qurduğu qohumluq sayəsində ərazidəki Rəvvadilərin düşmənlərini bir-bir ortadan qaldırmaqla məşğul idi. Onun bu hərəkəti müəyyən qədər nəzarət altında olduğundan Sultan Toğrul çox narahat etmirdi. Toğrulun məktubuna cavab olaraq "sultanın məqsədinin onları qorxutmaq və cəzalandırmaq olduğunu və buna görə də hüzurə çıxmayacaqlarını" bildirən oğuz bəyləri Cənub-Şərqi Anadolu tərəflərinə getdilər. Burada əvvəlcə Cəzirə ətrafında hərələnən oğuz bəyləri Mosul və Diyarbakır hakimlərini ağır məğlubiyyətlərə düçar etdilər.¹⁰

Büveyhi, Ukayl və Diyarbakır hakimləri oğuzların ölkələrinə dağıdıcı hücumları qarşısında onları Toğrul Bəyə şikayət etdilər. Toğrul Bəy, bu şikayətlərə ancaq sözdə cavab verdi. Çünki Toğrul Bəy hələlik oğuz bəylərinə öz hökmünü qəbul etdirəcək gücdə deyildir. Ayrıca Toğrul Bəy Cəzirədəki ərəb sülalələrinin şikayəti ilə öz boydaşlarını narahat etmək istəmirdi. Toğrul Bəydən istədikləri cavabı ala bilməyən Mosul hakimləri Ukaylıoğullarından Kırvaş, Xillə əmiri Dübeys ibn Məzyəd əl-Əsədi və Amiddəki (Diyarbakır) ərəb sülalələrindən Mərvanilərin hökmdarı Nasüd-dövlə Əhməd bölgənin kiçik qəbilə rəislərini ətrafına yığaraq oğuzlara qarşı ittifaq qurdu. Oğuzlar bu vaxt iki qola ayrılaraq fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Göy Daş və Mənsur Mosul tərəflərində, Boğa və Anasioğlu isə Amid əyalətində yağmalar edirdilər. Ancaq yerli sülalələrin ittifaqını xəbər alan oğuzlar tez birləşdilər. Ramazan 435-ci ildə (aprel 1044) oğuzlar ilə müttəfiqlər arasında vuruşma cərəyanı etdi. Əvvəlcə savaşı oğuzların qazanacağı təsəvvürü var idi. Ancaq canlarını dişlərinə tutaraq vuruşan müttəfiqlər bütün güclərini sərf etdilər. Nəticədə oğuzlar məğlub olub Amidi tərk etdilər. Van Gölü ətrafında qabaqlarına çıxan Bizans ordusunu məğlub edən oğuzlar valini də əsir olaraq əllərinə keçirdilər. Daha sonra da Azərbaycana girdilər.¹¹ Güc və əsgər itirən oğuz bəyləri Azərbaycanda Toğrul Bəyin hakimiyyətini qəbul etdilər.¹²

⁹ Sumer, *Oğuzlar*, s. 81.

¹⁰ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/212; Sumer, *Oğuzlar*, s. 88-89.

¹¹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/161-163.

¹² Sumer, *Oğuzlar*, s. 89.

Toğrul Bəyin hakimiyyətini qəbul edən oğuz bəyləri *böyük sultan* tərəfindən sevinclə qarşılandı. Toğrulun əmriylə Boğa və Anasioğlunun komandasındakı 10.000 nəfərlik ordu Amidə göndərilmiş və burasını iqta olaraq onlara verilmişdir. Ancaq Amidə gələn kimi ətrafı talan etməyə başlayan Boğa ilə Anasioğlu bir gecə sərxoş ikən öz aralarında mübahisə etdilər. Çıxan mübahisədə bəylər bir-birlərini yaralayıb öldürdülər. Digər iki oğuz bəyi Göy Daş və Mənsurun Azərbaycandan sonra başlarına nələrin gəldiyi bilinməməkdədir. Beləcə, Arslan Yabgu tərəfdarları olan və qaynaqlarda *İraq türkmənləri* olaraq adlandırılan bu oğuz bəylərinin taleyi belə nöqtələndi.¹³

Oğuzların Azərbaycandakı ilk fəthindən Toğrul Bəyin bu ölkəyə gəlməsinə qədər bölgədə diqqəti çəkən hər hansı bir oğuz fəaliyyəti olmamışdır. İbn əl-Əsir, Toğrul Bəyin Azərbaycana səfəri ərəfəsində ölkədəki vəziyyəti belə izah edir: "Hicri 446-cı ildə (1054/55) Toğrul Bəy Azərbaycana hərəkət edərək Təbrizə gəldi. O vaxt Təbrizin hakimi olan Əmir Əbu Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd Rəvvadi, Toğrul Bəyə tabe olduğunu bildirdi, adına xütbə oxutdurdu və sikkələr üzərində zərb etdirdi və hədiyyələr göndərərək qəlbini ələ aldı və oğlunu girov olaraq onun yanına göndərdi".¹⁴ Beləcə, Toğrul Bəy, qədim türk yurdu Azərbaycana sahib oldu və bu ölkə oğuz-türkmənlərin Xorasandan sonra ən böyük sığınacağı və mərkəzi halına gəldi.

Azərbaycan hakimləri öz hakimiyyətlərini qorumaqla Səlcuqlulara tabe olmağı qəbul etdilər. Səlcuqluların Azərbaycanda ən yaxın müttəfiqləri Rəvvadilər idilər. Toğrul Bəylə Təbrizdə görüşündən bir müddət sonra vəfat edən Rəvvadi Vəhsudanın yerinə Səlcuqlu sultanı onun oğlu Məmlanın keçməsinə istəmişdir.¹⁵ İbn əl-Əsirə görə, "Hicri 450-ci ildə (1058/59) Toğrul Bəy, Vəhsudan ibn Məhəmmədin oğlu Məmlanı atasının ölkəsi Azərbaycana hakim təyin etdi".¹⁶ Ancaq 1060-cı ildə Toğrul Bəy Təbriz şəhərini mühasirəyə almışdır. Bunun səbəbi dəqiq bilinməsə də hər halda Məmlan Səlcuqlulara itaətsizlik etmişdir.¹⁷ M.Şəriflinin görüşünə görə, Rəvvadi Məmlan Səlcuqluların boyunduruğu altında yaşamağa yanaşmırdı.¹⁸ Dörd ay davam edən mühasirədən sonra Toğrul Bəy şəhər hakimləri ilə bir müqavilə bağlayaraq geri çəkilmişdir. Bu müqavilə nəticəsində Toğrul Bəy Təbriz vergisinin bir miqdarını və Məmlanın oğlunu özü ilə aparmışdır. Görünür Rəvvadilərin müstəqillik hissələri yenidən ortaya çıxmış və buna görə də Sultan Alparslan onların şiltaqlıqlarına artıq təhəmmül edə bilməyib

¹³ İbn əl-Əzraqdan nəql edən Sumer, *Oğuzlar*, s. 89; Ayrıca, İraq oğuzlarının Anadoludakı fəaliyyətləri üçün bax. Yınanç M. H, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 39-44.

¹⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/223.

¹⁵ Şərifli, *Azərbaycan feodal dövlətləri*, s. 247.

¹⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/224.

¹⁷ Cahen C, *L'evolution de L'iqta du IX-e au XIII-e Siecles Annales*, 1953, t. VIII, s. I.

¹⁸ Şərifli, *Azərbaycan feodal dövlətləri*, s. 237.

1065-ci ildə Təbrizə gələrək Məmlanın hakimiyyətinə son vermiş və bir oğuz bəyini Azərbaycan hakimi təyin etmişdir.¹⁹

Səlcuqlular Toğrul Bəy dövründə Azərbaycanın tamamına sahib oldular. Ancaq türkmən-oğuzların Azərbaycanı özləri üçün əsas mərkəz halına gətirmələri Sultan Alparslan dövründə, xüsusilə də Malazgird müharibəsindən sonra olmuşdur. Alparslan zamanında Aran və Azərbaycanın türkmən-oğuzlarının yaşadıkları və toplaşdıqları yer olduğuna qaynaqlar şahidlik etməkdədir.

Azərbaycana ilk yerləşən Səlcuqlu oğuzları *Nəvakiyyə* adı verilən bir qrup olmuşdur. Bunların doğru adının *yavegiyyə*, bir ehtimala görə "*qaçaqlar*", başqa bir görüşə görə isə "*yıvalar*" olduğu dilə gətirilmişdir. Göy Daş, Mənsur və Dananın əmrindəki oğuz kütləsinin böyük bir hissəsinin bunların təşkil etdiyi bilinməkdədir. Bunlar daha çox Azərbaycanın qərbi istiqamətində və otlaq sahələrdə (Qarabağ, Zəngəzur) özlərinə yurdlar qurmuş və Bizans torpaqlarına, əslində xristianlığı qəbul edib *qriqoryan* məzhəbli qədim türklərin ölkəsi Ərməniyyəyə hücumlar etməyə başlamışdılar. Sultan Alparslan dövründə bunların başında Ər Barsqan (hər halda Qaraxanlı *Barsqan* boyundan) adlı bir bəy dururdu. O, Alparslanın kürəkəni idi. Ancaq onun sultanla arası dəyincə Ər Barsqan əvvəl Bizansa qaçdı, sonra isə Suriya tərəflərinə getdi. Nəvakiyyə oğuzlarının əsas hissəsi isə Azərbaycanda yerləşərək Səlcuqluların Anadolu fəthində böyük rol oynadılar.²⁰

Azərbaycanda yerləşmiş ikinci böyük oğuz qüvvəsi Əbül-Fidanın əsərində rast gəldiyimiz *Gəncəviyyə türkmənləri* olmuşdur.²¹ "*Gəncəviyyə*" adı Aranda və indiki Ermənistanın şimali-şərqində yaşayan oğuz-türkmənlərin ümumi adı hesab edilir. Azərbaycan və Arandakı Səlcuqlu əmirliyinin əsas ordusunu bunların təşkil etdiyi məlumdur. Bizansa və Gürcüstandakı qıpçaqlara qarşı uzun müddət mübarizə aparan Gəncəviyyə türkmənlərinin Aranda geniş ərazilərə sahib olduqlarına şübhə yoxdur. Bunların döyüşkən və hərbi cəhətdən bacarıqlı olduğuna 1255-ci ildə Türkiyə Səlcuqlu hakimiyyəti uğrunda mübarizədə İzzəddin Keykavusun Rükəddin Qılınc Arslana qarşı təşkil etdiyi ordu dəstələri arasında "*Gəncə türkmənlərinin*" yer alması da sübut edir.²² Gəncəviyyə türkmənlərinin 1258-ci ildə Hüləgü Xanın Azərbaycana gəlməsi üzərində "arvad və uşaqları ilə birlikdə" Aranı tərk edərək Anadoluya və buradan da Məmlüklü ölkəsinə (Suriya və Misirə) köç etdikləri xəbər verilməkdədir.²³ Belə məlum olur ki, Səlcuqlular dövründə mərkəzi Gəncə olmaqla Aranda yerləşən Gəncəviyyə türkmənlərinin əsas

¹⁹ Minorskyə görə, Alparslan 1071-ci ildə Kiçik Asiyada Bizansı məğlub etdikdən sonra Məmlanın uşaqlarını da həbs etdirmişdir. Bax. *Şəddadilər*, s. 160.

²⁰ Sumer, *Oğuzlar*, s. 114;

²¹ Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbari'l-Bəşər*, İstanbul 1286, c. IV, s. 84.

²² İbn Bibi, *el-Evamirü'l*, s. 618.

²³ Ebu'l-Fida, IV, s. 84.

hissəsi monqolların Azərbaycanı əlinə keçirməsindən bir müddət sonra vətənlərini tərk edib Misirə getmişdilər.²⁴

Toğrul Bəy dövründə Azərbaycan və Aran hələ Böyük Səlcuqlu dövlətinin bir əyalətinə çevrilməmiş, sadəcə, vassal bir ölkə idi. Ancaq yenə də onun dövründə oğuz-türkmənlərin Gəncə mərkəz olmaqla yavaş-yavaş Aran və Azərbaycanın suyu bol yaylaqlarına yerləşməyə başladıkları məlumdur. Toğrul, Azərbaycanın vergi işlərini idarə etməsi və vassal sülalə hakimlərini (Şəddadi, Rəvvadi, Şirvanşahlar, Süləmilər, Cəfərilər, Sərir) nəzarət altında tutmaq üçün qardaşı oğlu Yaqutini buraya əmir təyin etdi. Yaquti, bu sülalələrin daxili işlərinə müdaxilə etməmiş, Anadolu istiqamətində genişləyən fəthləri idarə etməklə məşğul olmuşdur. Yaquti, onun oğlu İsmail II-Arslan və nəvəsi Qütbəddin Məvdud (və ya Alp Sunqur Bəy) bir-birinin ardında Aran və Azərbaycan əmiri olmuşdular.²⁵ Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Toğrul Bəydən Məlikşaha qədər Azərbaycan və Aranın Səlcuqlu hakimləri Çağrı Bəyi nəslindən *Yaqutilər* ailəsi idarə etmişdir. Səlcuqlu sülaləsinin ən böyük nümayəndələrinin Gəncədə yerləşərək Cənub Qafqaz ilə Şərqi Anadolunun idarəsini əlinə alması Azərbaycanın Səlcuqlu sultanları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini ortaya qoymağdadır.

Xoyda meydana gələn ixtişaşları yatırmaq məqsədi ilə Azərbaycana gələn Sultan Alparslan buradan da Abxaziya üzərinə hərəkət etmiş, Ərməniyyədə yaşayan qriqoryan türklərini, Çıldır və indiki Gürcüstanda yerləşərək *ortodokslaşan* qıpçaq türklərini özünə tabe etdirmişdir.²⁶ Sultan ortodoks Abxaz, Kartli, Kaxetya, Meqreli mülklərini və qədim türklərin törəmələri olan gürcü eristavlarını da itaət altına aldı.²⁷ Daha sonra Səlcuqlular Ani şəhərinə hücum etdilər. Arxasından Trabzon hakimi məğlub edildi, Ərməniyyədəki qriqoryan türklər, Gürcüstandakı Abxaz-qıpçaq xalqları və Aran hakimlər üzərində Səlcuqlu hakimiyyəti qurulduqdan sonra Gəncədə Səlcuqlu əmirliyinin başına Əmir Sevtəgin gətirildi.²⁸ 1075-ci ildə Sevtəgin ordusuyla Arana gəldi. Ondan bir qədər sonra da Sultan Məlikşah özü Azərbaycana səfər etdi (1088).²⁹

Sultan Məlikşahdan etibarən Azərbaycan, *böyük sultan* olacaq Səlcuqlu şahzadələrin "*sancağı*" və *vəliəhd ölkəsi* elan edildi. Sırası ilə Məhəmməd Tapar, oğulları Toğrul və Məsud mərkəzi Gəncə olan Azərbaycanda mülkədar etmişdilər. Bunun əsas səbəblərindən biri, hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Azərbaycan və xüsusilə də Aranda yeni gələn Səlcuqlu oğuzları ilə qaynayıb-qarışmış qələbəlik

²⁴ Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s. 83.

²⁵ Sumer, *Oğuzlar*, s. 114-15;

²⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, Bakı nşr., s. 142-143.

²⁷ Bəndəriyyə görə, Alparslan Naxçıvan üzərindən Abxaziyaya girdi. Abxaz hökmdarı Baqratlı xanədanının nümayəndəsi Baqrat ibn Georgi onunla müqavilə bağlayaraq qızını sultanla evləndirdi. Bəndəri, *Zubdat*, s. 31.

²⁸ Minorsky, *Şəddadilər*, s. 25;

²⁹ Şərifli, *Azərbaycan feodal dövlətləri*, s. 251.

türk xalqının yaşaması idi. Bunlar Bizans və Abxaz-qıpçaq ölkələrinə qarşı davamlı hücumlar təşkil etdiyindən yüksək qabiliyyətdə əsgəri bacarıcağa və döyüş ruhuna sahib idilər. Aran və Şirvandakı Şirvanşahlar və Şəddadilər sülaləsi isə bu dövrdə kiçik feodal vassal hakimlər hesab edildilər.

1092-ci ildə Sultan Məlikşah vəfat etdiyində Azərbaycan və Aranın hakimiyyəti Məhəmməd Taparın əlində idi. Məhəmməd Tapar isə gözünü Böyük Səlcuqlu taxtına dikmişdi. Bu səbəblə qardaşı Sultan Bərkyaruqa qarşı Xorasan hakimi Səncər ilə gizlicə sövdələşərək qiyam qaldırdı. Azərbaycan və ətraf hakimlərdə kömək alan Tapar noyabr 1101-ci ildə Həmədan döyüşündə Sultan Bərkyaruqa məğlub olsa da xəlifə əl-Müstəzhirin araya girməsilə faktiki olaraq Böyük Səlcuqlu dövləti üç yerə parçalandı. Azərbaycan və Aran mərkəz olmaqla şimal-qərb torpaqları Taparın, paytaxtı Həmədan olmaqla mərkəzi torpaqları böyük sultan Bərkyaruqun, Xorasan və ümumiyyətlə, Şərq torpaqlarının idarəsi də Səncərin əlinə keçdi.³⁰

Məhəmməd Tapar ilə Sultan Bərkyaruq arasında Xoy ətrafında meydana gələn ikinci müharibədə zəfəri Bərkyaruq qazansa da Azərbaycanın iqtası Tapara verildi.³¹ 1104-cü ildə Azərbaycanda sadəcə, Taparın adına xütbə oxunurdu. Bu Taparın əmrindəki Azərbaycan türklərinin mərkəzi hakimiyyəti tanımadıqlarını göstərməkdədir. 1104-cü ildə Sultan Bərkyaruq vəfat etdi. Hakimiyyəti əlinə keçirən Məhəmməd Tapar Azərbaycan və Aranı vəliəhd elan etdiyi oğlu Mahmudun iqtası təyin etdi. 1118-ci ildə Tapar öldü və yerinə oğlu Mahmud keçdi. Ancaq əmisi Səncər ona qarşı üsyan edərək Böyük Səlcuqlu taxtını əlinə keçirdi. Səncər paytaxtı Mərvə köçürəncə, ölkənin qərbində İraq Səlcuqluları dövləti (1119) ortaya çıxtdı. Taparın oğlanları tərəfindən idarə edilən bu dövlətin paytaxtı Həmədan olub ilk sultanı da Mahmud idi. Bu əslində Böyük Səlcuqlu dövlətinin Şərq və Qərb Səlcuqluları olaraq ikiye bölünməsi mənasına gəlirdi. Mahmud İrak Selçuklularının başına keçdi. Həmədan, İsfahan, əl-Cibəl, Kirman, Fars, Xuzistan, İraq, Azərbaycan, Aran, Cəzirə, Diyar-i Mudar, Diyar-i Rabiə, Şam və Rum (Anadolu) *İraq* və ya *Qərb Səlcuqlularının* hakimiyyət sahəsi olurkən; Səncər *Böyük Selçuklu sultanı* ünvanını özündə qorusa da əslində Xorasan, Xarəzm, Qur, Qəznə, Mərv, Murqab, Dehistan, Mavəraünnəhr torpaqlarının hakimi sifəti ilə *Xorasan* və ya Şərq Səlcuqlarının hökmdarı oldu.

Mahmud İraq Səlcuqlu sultanı olurkən qardaşı Məsud da Azərbaycan və Aran hakimiyyətini öz əlinə aldı.³² Onun atabəyliyi isə İraq Səlcuqlu dövlətinin ən güclü əmiri Qara Sunqur icra edirdi. Ancaq əmirlərin təsiri altında qalan Məsud Azərbaycan mülkiyyəti dövründə davamlı olaraq sultan olan qardaşına qarşı

³⁰ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 15-16.

³¹ Bundari, *Zubdat*, s. 83-84; Ravendi, *Rahat*, s. 139-151.

³² İbn əl-Əsir, *el-Kamil*, VIII/286-288; Bundari, *Zubdat*, s. 128-129; İbn əl-Cövzi, *Mir'atü'z-zeman*, IX/205-216; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 16-17.

qiyamlar qaldırmış, ancaq heç bir nəticə ala bilməmişdir.³³ Yenə də Sultan Mahmud qardaşını incitməmiş Azərbaycan, Mosul və əl-Cəzirənin idarəsini ona vermişdir.³⁴ Yəni Böyük Səlcuqlu dövləti Məhəmməd Tapardan sonra iki yerə bölünməklə qalmamış, bölünmüş ərazinin daxilində də parçalanmalar başlamışdır. Sultan Məhəmmədə qədər Böyük Səlcuqlu sultanlarına tabe olduqlarını inkar etməyən Anadolu, Suriya, Fələstindəki türk hakimləri, əmirləri, dövlətləri və bəylikləri də oğlu Sultan Mahmud dövründə müstəqil siyasət yeritməyə başlamış, oxutduqları xütbələrdə və zərb etdikləri sikkələrdə çox vaxt Səncərin və Mahmudun adını çəkməyə belə ehtiyac hiss etməmişdilər.

Böyük Səlcuqlu mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsi vassal dövlətlərin də itaət altından çıxmasına səbəb olmuşdur. Şərqi Anadolu və Qafqazdakı Səlcuqlu hakimiyyəti üçün bu böyük bir fəlakətə səbəb olmuşdur. Çünki Kuban əyalətini əllərinə keçirən qıpçaqlar indiki Gürcüstan, Artvin, Çorux torpaqlarına sahib olub Baqratunilər sülaləsi ilə qohumluq əlaqələri təsis edərək bu coğrafiyanın hərbi və siyasi idarəsini əllərinə keçirib müsəlman torpaqlarına hücumlara başlamışdılar. Bunun nəticəsində qıpçaqlar 1118-ci ildən monqolların gəlib Azərbaycanda yerləşməsi tarixi olan 1230-cu ilə qədər davamlı olaraq müsəlman türklərin ölkələrinə hücumlar təşkil etmişdilər. Qıpçaqlar bu dövrdə müsəlmanlığı qəbul etməmiş *şaman* inanclarına sahib olduqlarında Səlcuqlular onlara "*kafir*" gözü ilə baxırdılar. Onların əcdadları çox qədim dövrlərdən gəlib indiki Gürcüstan ərazisində yerləşmiş və ortodoks xristian məzhəbini qəbul etmişdi. Bunların təsiri ilə Gürcüstana gələn yeni qıpçaqlar da xristianlaşdılar və gürcüləşdilər. Qıpçaqlar ilə oğuzlar arasındakı düşmənlik isə hələ Orta Asiyada, xüsusilə də Aral və Manqışlaq çevrəsinə sahib olmaq uğrunda başlamış və bu düşmənlik qıpçaqların Qafqaza köçü ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ancaq müsəlmanlığı qəbul edib Səlcuqlu ərazilərində yaşayan qıpçaqlar da var idi.

Təəssüflər olsun ki, nə Azərbaycan, nə də Sovet tarixçiliyində XII əsr gürcü krallığının çiçəklənməsi dövründə qıpçaqların oynadıqları böyük rol üzərində durulmamışdır. Bu mövzu olduqca əhəmiyyətli olduğu üçün bunu aşağıda xüsusi bir başlıq altında tədqiq etməyə ehtiyac hiss edirik.

Məsudun Azərbaycan mülkiyyəti dövründə əvvəlcə qardaşı Mahmud, sonra isə II Toğrul ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. 1135-ci ildə isə nəhayət, İraq Səlcuqlu taxtına oturdu. Sultan Məsud, hakimiyyətə gəldikdən və xəlifə ilə yaşadığı sürüşmədən sonra vəzir Kəmaləddin Məhəmməd əl-Xazininin məsləhəti ilə əmir və atabəylərin səlahiyyətlərini əllərindən almaq üçün hərəkətə keçdi. Bu qərara ilk müxalifət Azərbaycan hakimi Atabəy Qara Sunqurdan gəldi. Qara Sunqurun İraq Səlcuqlu əmirləri arasında böyük ehtiramı var idi. O, aralarında

³³ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəylər*, s. 19.

³⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, VIII/291-293; Bundari, *Zubdat*, s. 133-34; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 19.

Sultan Məsud da daxil olmaqla bir çox Səlcuqlu şəhzadəsinə atabəylik etmişdir. Atabəyin şöhrətini yaxşı bildiyi üçün vəzir əl-Xazini, Sultan Məsuda belə demişdir: "Qara Sunqurun mövcudluğu sultana öz iqtidarından və iradəsindən yararlanmağa imkan verməyəcəkdir".³⁵ Həqiqətən də böyük bir nüfuza sahib olan Atabəy Qara Sunqur yanına Səlcuqşah və Davudu da alaraq gücünə güc qatmışdır. 1139-cu ilin ilk aylarında 20 minlik orduyla Həmədana doğru irəliləyən Qara Sunqur iyun ayında şəhər divarlarına yaxınlaşdı. O, sultana bir elçi göndərərək vəzir əl-Xazininin başını tələb etdi. Qara Sunqura rədd cavabı verəcək nə gücü, nə də cəsarəti olan sultan elçinin tələbini qəbul etdi və atabəyin vəziri İzz əl-mülk Tahiri özünə vəzir təyin etdi. Bunun üzərinə Qara Sunqur sultan əleyhdarı bütün əmirləri Azərbaycana yığaraq müstəqil qərarlar almağa başladı. Hətta Atabəy Qara Sunqurun tələbi ilə Məsud, Davudu özünə xəlifə təyin etdi.³⁶ Ancaq bir müddətdir ismaililərlə gizli əlaqədə olan Sultan Məsud bir yolu tapıb onların əliylə Davudu öldürtdü. Xəbərin ortaya çıxması üzərinə 1139-cu ilin sonlarında Qara Sunqur Fars istiqamətində hərəkətə keçdi. O, buranın idarəsini Səlcuqşaha verdi. Ancaq geri döndükdən sonra Boz Apa onu məğlub edib Səlcuqşahi İsfiddəq qalasına həbs etdi. Qara Sunqur həbsə atılan şahzadənin köməyinə gedərkən Gəncədə böyük bir zəlzələ meydana gəldi. Zəlzələ nəticəsində şəhərin yarısı yerlə bir oldu və çoxlu insan həyatını itirdi. Ölənələr arasında atabəyin öz ailəsi də var idi. Gəncəyə döən Atabəy Qara Sunqur şəhəri yenidən bərpa etmək üçün tədbirlərə başladı. Ancaq zəlzələ sonrası ortaya çıxan yoluxucu xəstəliyə tutulan Atabəy Qara Sunqur hicri 535-ci ildə (1140/41) həyatını nəqtələdi. Ölümündən bir neçə gün əvvəl Sultan II Toğrulun məmlüklərindən Çavlı ət-Toğrulu öz yerinə Aran və Azərbaycanın hakimi təyin etmişdir.³⁷

Qara Sunqurun ölümünü xəbər alan Məsud, əmir Çavliya fəxri libaslar və ünvanlar göndərərək onunla münasibətini yaxşılaşdırmaq istədi. Sultan, Çavlını Azərbaycan və Aranın hakimi təyin etdi. Çavlı, sultanın təklifini qəbul edib, Gəncədə qiyam qaldırmış Qutluqu ortadan qaldıraraq bu ölkədəki üsyançı qüvvələri darmadağın etdi. O, Tovuz ətrafında üsyançıların ordusunu məğlub etdi. Çavlı 1146-cı ilə qədər Aran və Azərbaycanın Səlcuqlu əmiri olaraq mövqeyini qorudu.³⁸ Bu vaxt Sultan Məsud əleyhində Rey hakimi Abbas ilə Fars və Xuzistan hakimi Boz Apa başçılığında yeni bir qiyam ortaya çıxdı. Onlar Çavliya bir məktub yazıb onunla dostluq qurmaq istədilər, ancaq Çavlı sultanın tərəfində yer aldı. Sultan Məsud ilə vəziri Xass Bəy ibn Bələncərinin ona qarşı sui-qəsd planı ortaya çıxınca Çavlı da qiyam edən əmirlərin tərəfinə keçdi. Sultanın hacibi Fəxrəddin Toğan

³⁵ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, VIII/361-362; İbn əl-Cövzi, *Mir'atü'z-zəman*, X/72.

³⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, VIII/363.

³⁷ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, VIII/369; Bundari, *Zubdat*, s. 190; Ravendi, *Rahat*, s. 223; Qara Sunqur haqqında geniş məlumat üçün bax. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 32-33.

³⁸ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 34.

Yürək də onlara qoşuldu.³⁹ Əmir Çavlı əmrindəki ordu ilə Boz Apanın gəlməsini gözlərkən Həmədan yaxınlığında cümədələvvəl 541-ci ildə (oktyabr-noyabr 1146) vərəm xəstəliyindən öldü. Azərbaycan və Xalxalı iqta olaraq əlinə keçirən Fəxrəddin Toğan Yürək, Çavlının ordusuna sahib oldu və Azərbaycan ilə Aranın hakimiyyətini ələ aldı. Daha sonra Abbas ilə Boz Apanı da özünə tabe edib Sultan Məsud öz nəzarəti altında tutdu. Ancaq qırpaqların hücumunu fürsət bilən Sultan Məsud və vəziri Xass Bəy, Toğan Yürəkin ordusunun Şamxorda olduğundan istifadə edib onu aprel 1147-ci ildə Gəncədə öldürdülər. Qısa müddət sonra Rey hakimi Abbas da ortadan qaldırıldı. Fəxrəddin Toğan Yürəkin ölümü ilə Azərbaycan hakimiyyəti Xass Bəy Bələncərinin əlinə keçdi.⁴⁰ İyul 1147-ci ildə meydana gələn vuruşmada Boz Apanın da bərtərəf edilməsi ilə Sultan Məsud və Xass Bəy idarəni öz əllərində cəmləşdirdilər. Ancaq Xass Bəyin sultanı öz nəzarəti altında tutaraq istədiyi qərarları verməyə başlaması əmirləri narahat etməyə başladı. 1148-ci ildə İraq Səlcuqlularının bəzi komandanları Aran hakimi Eldəniz, Əmir Bahaəddin Kövsər, Alp Quş Gün Qur, Hacı Tatar, Vasidin şahəsi Tarıntay əl-Məhəmmədi, Əmir İl-Təgin, Əmir Karqur və öldürülən Toğan Yürəkin oğlu bir yerə yığılaraq Bağdada doğru yeridilər. 1148-ci ildə Bağdadı ələ keçirib çoxlu insanı qılıncdan keçirən əmirlər xəlifənin vəziri İbn Hübeyrənin əmrindəki ordular tərəfindən məğlub edildilər. Uzun müddətdir İraqdakı hadisələri izləyən böyük sultan Səncər nəhayət, qərb istiqamətində hərəkətə keçdi. Səncərin müdaxiləsi İraqdakı hadisələri ancaq qısa müddətliyinə dayandırdı.⁴¹ 1 Rəcəb 547-ci ildə (2 noyabr 1152) Sultan Məsud Həmədanda vəfat etdi. Qaynaqlara görə, "sultanın ölümü ilə Səlcuqlu evinin səadəti də öldü".⁴² Səncərin istəyi üzərinə vəzifəsindən kənarlaşdırılan Xass Bəy, Məsudun ölümündən sonra yenidən idarəni öz əlinə aldı. Əvvəlcə Məlikşahi taxta əyləşdirdi. Ancaq sonra onu taxtından endirib yerinə Məhəmmədi oturtdu (yanvar 1153). Sultan Məhəmməd taxta oturduqdan üç gün sonra Xass Bəyi onun yanındakı fitvaçılarıyla birlikdə edam etdirdi. Vəzirin başını Aran hakimi Atabəy Şəmsəddin Eldəniz ilə Marağa hakimi Nüsrətəddin Ağsunqura göndərən sultan onlar ilə yaxınlıq təsis etmək niyyətində idi.⁴³ Lakin sultanın hərəkətini özləri üçün göz dağı hesab edən əmirlər Sultan Səncərin vəliəhdi olan, 1153-cü ildə oğuz üsyanından sonra İraqa qaçan Süleymanşahın tərəfinə keçdilər və Məhəmmədi taxtdan salıb 1156-cı ildə öz namizədlərini taxta əyləşdirdilər. Ancaq yeni sultan onların ümidlərini boşa çıxartdı. Gününü *əsrüklük* (əyyaşlıq) və əyləncə ilə keçirən Süleymanşah dövlət işləriylə də heç maraqlanmırdı. Qısa müddət sonra əmirlər onu tərk etdilər. Bunu fürsət bilən

³⁹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/10-11; Bundari, *Zubdat*, s. 199-200; Ravendi, *Rahat*, s. 224.

⁴⁰ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/15; Bundari, *Zubdat*, s. 216-217; Ravendi, *Rahat*, s. 228; Mxitar Qoş, *Alban Salməsi*, s. 14; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 35.

⁴¹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/21-22; Bundari, *Zubdat*, s.222-225.

⁴² əl-Makriziden nəql edən Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 37.

⁴³ Bundari, *Zubdat*, 229-231.

Məhəmməd Həmədanı yenidən ələ keçirdi. Məhəmməd Aran və Azərbaycanın bütün idarəsini Atabəy Eldənizə vermişdir. Eldəniz 1159-cu ildə Məhəmmədin, 1160-cı ildə Süleymanşahın ortadan qalxması ilə İraq Səlcuqluları taxtını da əlinə keçirdi.

Azərbaycan və Arandakı Səlcuqlu hakimlərinin Böyük Səlcuqlu və İraq Səlcuqlu taxtı uğrunda bu qədər aktiv fəaliyyət göstərməsinin əsas səbəbi türklərin həm siyasi, həm də hərbi cəhətdən bu ölkədəki hakim mövqeyi idi. Bu da Aran və Azərbaycan hakimlərinə böyük əsgəri dəstək sağlayırdı ki, onlar da əllərinə keçirdikləri bu güc sayəsində mərkəzi hakimiyyəti əllərinə keçirməyə, bu olmazsa öz iqtidarını genişləndirməyə çalışırdılar. Ancaq buna tam layiqi ilə müvəffəq olan Atabəy Eldəniz olmuşdur.⁴⁴

Gürcüstanda qıpçaq hakimiyyəti

Türklər tarixdə ehtişamlı dövlətlər quraraq min illər boyunca cahan hakimiyyətini əllərində tutsalar da başqa dinlərin, mədəniyyətlərin və xalqların təsir dairəsinə girərək öz kimliklərini itirmiş və içində yer aldıkları din və kultur sahəsində əriyərək yerliləşmiş və izlərini itirmişdilər. Bu əslində tarixin təbii proseslərindən biri hesab edilir. Əlimizdəki zəngin tarixi qaynaqlar və materiallar sayəsində Avropa, Rusiya, Qafqaz, Misir, Hindistan, İran və Çin coğrafiyasında daha çox dini təsirlər altında əriyərək asimilə məruz qalmış türk xalqlarının, boylarının və dövlətlərinin geniş bir siyahısını tərtib etmək mümkündür. Bu cür dini təsirə məruz qalaraq öz kimliklərini itirmiş türklər arasında Ərməniyyə və Gürcüstan türkləri də yer almaqdadır. Təəssüflər olsun ki, elmi ədəbiyyatda bu mövzuda olduqca az tədqiqatlar aparılmışdır. Buna görə də mövzumuzla yaxından əlaqədar olduğu üçün Səlcuqlular dövründə Gürcüstandakı türklərin vəziyyətini az da olsa işıqlandırmağa çalışacağıq.

Gürcüstan və *Gürcü* adı indiki Gürcüstan Respublikasında yaşayan bütün xalqlara (Kartvel, Kaxet, İmeret, Megrel, Abxet və d.) gürcü olmayanların verdikləri ümumi addır. "*Gurqistan*" adı ilk dəfə pəhləvi qaynaqlarında keçməkdədir. Ərəbcə mənbələrdə isə bu ölkənin adı "*Kurzan/Kurcan*" və "*Curcan/Gürcan*" olaraq göstərilmişdir. Türklər isə "*gürci*" və "*gürcü*" adını tərcih etmiş və Avropa literaturinə "*Georgia*" şəkli ilə türklər vasitəsilə keçmişdir. Bu ad ilk dəfə Urartu qaynaqlarında indiki Aşağı Çorux ilə Batum-Acar ərazisini ifadə edən coğrafi bir ad kimi istifadə edilən *Kulkha/Kulkxa* (*Kolx/Gorq*) adından nəşət etmişdir. Daha sonra burada yaşayan xalqlara ümumi mənada "*kukar-k/-qoqarq*", "*qorqlar*", "*quqarlar*" deyilmişdir. İndiki gürcülər bu adı özləri üçün "xaricilərin verdiyi ad" hesab edirdilər. Gürcüstanın mövcud xristian gürcü xalqı müasir dövrlərə qədər ümumi milli bir ada sahib olmamış, qədim və orta əsrlərdə özləri

⁴⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX/72; Bundari, *Zubdat*, s. 296; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 42.

üçün coğrafi-qəbiləvi mənsubiyyət mənasında "*Kartli*", "*İmeret*" "*Kaxeti*", "*Meqreli*" kimi adlar işlətmişdilər. Buna rəğmən orta əsrlərdə *gürcü* adını Acar-Batumdakı müsəlman xalqları özləri üçün işlətmişdilər. Gürcü adının ümumiləşmiş etnik bir mənaya sahib olması XVIII əsrdə Rusiyanın təsiri ilə olmuş və ümumi bir etnocəğrafiya Gürcüstan adı ortaya çıxarılmışdır.⁴⁵

Səlcuqlu hücumları ərəfəsində indiki Gürcüstanın siyasi mənzərəsi çox qarışıqdır. Mənşəyi dəqiq olaraq bilinməyən (*yəhudi* olduqları)⁴⁶ Baqratlıların (*Baqratuni*) burada çoxlu sülalə qolları mövcud idi.⁴⁷ Mərkəzi Ani olan və qriqoryanlıq məzhəbini mənimsəmiş *Ani Baqratlıları Krallığı* (961-1045), Tbilisinin qərbində Oltu, Gölə, Ərdahan və Çıldırda *Ortodoks Baqratlıları* (899-1064/68), Borçalı ərazisində isə *Taşir Baqratlıları* (982-1185) indiki Kars bölgəsində qriqoryanlıq mənimsəmiş *Vanand-Baqratlı Krallığı* (962-1064), *Ardanuç Baqratlı* sülalələri eyni kökdən gəlirdilər. Tbilisidə ərəb mənşəli Cəfərilər (912-1068), Divin və Gəncədə Şəddadilər (951-1088) hökm sürürdülər. İşquzlarla, xüsusilə də m.ə. IV əsrdə buraya kütlələr halında gəlib yerləşmiş türklər, aradan keçən min illik dövrdə xristianlaşmış və öz dini, milli və etnik mənsubiyyətlərini

⁴⁵ Bax. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 189, n. 2.

⁴⁶ Yəhudilərin Gürcüstan və Şərqi Anadoluya gəlməsi haqqında gürcü mənbələrində belə deyilir: "Bu zamanlarda (Babil) kralı Nabuxodonozor Qüdsü işğal etmiş olduğundan Kartliyə gələn (yəhudi) qaçqınlar, Mtzeta mamasahlisinə müraciət edib illik vergi müqabilində bir ərazi istədilər. Mamasahlis, Zanav çayı ətrafında Araqvi yaxınlığında onlara illik vergi müqabilində torpaqlar verdi. Burası da (onlardan alınan) vergiyə görə indi də Xarc adını daşıyır" (*Gürcüstan Tarixi (Eski çağlardan 1212 yılına qədər)*, Haz. M. F. Brosset, Türkçə yay haz: E. Merçil, Ankara 2003, s. 14). Bu hadisə m.ə. 586-cı ildə olmuşdur. Burada "Harc", gürcücə "harcı" - vergi sözüylə eyniləşdirilir. Ancaq "harc" sami mənşəli bir kəlmə olub, ərəbcə "xərac" sözü də buradan gəlir. Bu söz yəhudilər vasitəsilə sami dillərində gürcü dilinə keçmişdir.

⁴⁷ Baqratlıların yəhudi və türk olduqları məsələsi dəqiq deyildir. Gürcü qaynaqlarında Baqratlılar yəhudilərlə (Davud və Süleyman peyğəmbərlərlə) əlaqələndirilir. Ancaq bu məlumat şübhəli də ola bilər. Gürcü mənbələrin Baqratlıların ulu babası olaraq göstərdikləri Quaram, qrabarca mənbələrdə Qomar olaraq keçir. Yenə gürcü qaynaqlarında bu şəxsin atasının "Xosrov sülaləsindən" olduğu yazılmaqdadır. Ancaq Qomarın Kimmerlərlə də yaxınlığı diqqət çəkir. Bu görüşləri təhlil edən və *Samtze tarixinin* girişində izah edən Wakhouchta görə, Quaram adlı şəxs, 34-cü kral Daçinin qardaşı Mirdatın bacıylə evlənmiş və bundan da Baqrat adlı bir oğlan dünyaya gəlmişdir. Baqratlılar sülaləsi adını buradan almışdır. Quaram öz ana tərəfdən Qurqaslan sülaləsindən idi. Ancaq bu mülahizələrin doğru olub-olmadığı bilinmir. Üstəlik bu məlumatlarda qeyri-dəqiqlik də diqqəti çəkir. Məsələn üçün, müəllifin "kral Daçinin qardaşı Mirdatın bacısı"nın eyni zamanda kral Daçinin də bacısı olacağını problemi bir ifadə halında götürməsinə başa düşmək mümkün deyildir. Ayrıca, "Qurqaslan" adı gürcü dilinə keçmiş türkcə bir ada (*qorq-aslan/qurd arslan*) olaraq izah edilə bilər. Məsələ burasıdır ki, gürcü mənbələrində Quaram, Peyğəmbər Süleymanın 7 oğlundan biri olaraq göstərilmişdir. Bunlar: Baqrat, Abqavar, Moabal, Quaram, Saak, Asam və Varzavar idi. Bunlardan dördü, əsir yəhudilərlə birlikdə Fələstinə təhlik edib Gürcüstana gəlmişdilər. Ancaq burada da dolaylılıq vardır. Zira, Qüdsün assurlar tərəfindən işğalı ilə Süleymanın iddia edilən yeddi oğlu arasında uzun bir tarixi dövr vardır. Kartli Tarixinin bir başqa əlyazmasında isə, Süleymanın Gürcüstana gələn dörd oğlundan Quaramın burada eristav vəzifəsinə gəldiyi və Baqratlıların ulu babasının da bu şəxs olduğu deyilir. Ancaq bu əfsanəvi məlumatlar ibrani mənbələri tərəfindən təsdiq edilmir. Bax. *Gürcüstan Tarixi*, s. 182-184.

itirmişdilər. Misa1 üçün, Ançabadze sülaləsi əslində *Anç-Aba-oğlu* olub, xanədanın qurucusu I Levən (744-789), Xəzər Xaqanının kürəkəni idi. O, Abxaziyanın *eristavı* (valisi) ikən qayınatasının köməyi ilə özünü *mepe* (kral) elən etmiş və *Meqrel, İmeret* və *Eger* (Gurel-Acara) ölkələrini əlinə keçirmişdir. Xəzərlərin köməyi ilə ərəb hücumlarının qarşısını almış və paytaxt olaraq Kutaisini seçmişdir. Onun nəvəsi I Georgi (845-877) Kartli ölkəsini də dövlətinə qatmışdır. Doqquzuncu Ançabadze hökmdarı II Georgiyə (921-955) qədər parlaq bir dövr keçirən krallıq dini cəhətdən ortodoks xristianlığı qəbul etmişdilər. Xristian olmaları səbəbi ilə Bizansın dini təsirində olan Ançabadze sülaləsinin son nümayəndəsi II Teodos (979-985) varis buraxmadan ölmüşdür. Atası II Georgi qızı Guran-Dukhti⁴⁸ Ardanuç Baqratlıların hökmdarı Gürgevlə (994-1008-cü illərdə kral olmuşdur) evləndirmişdir. Buna görə, qardaşı Ançabadzeli II Teodos öldüyündə Gürgevlə Guran-Dukhtin izdivacından anadan olan Baqratlı III Baqrat adıyla Ançabadze taxtına oturdular. O, "*Abxaz kralı*" ünvanını aldı. III Baqrat, atası II Teodos 1008-ci ildə vəfat edincə Ardanuç-Baqratlı ölkəsini də əlinə keçirdi. O, bu minvalla "*İber (Kartli) kralı*" ünvanına da sahib oldu. 1000-ci ildə isə o, Bizansdan *curopalates* ünvanını almış və hakimiyyətini məşurlaşdırmışdır. Beləcə, III Baqrat dövründə bu bölgədə mərkəzi bir idarə qurulmuşdur. Abxazya-Kartli (yəni gürcü) krallığı adını daşıyan bu dövlətin mənşəcə türk əsilli Ançabaoğullarına dayandığı beləcə ortaya çıxmaqdadır.⁴⁹

III Baqrat 1014-cü ildə vəfat edərkən yerinə 18 yaşındakı oğlu I Georgi (1014-1027) "*Abxaz və İber kralı*" ünvanıyla keçdi. O, uzun illər Tayk (Oltu-Yusufeli) ərazisini ələ keçirmək üstündə Bizansla müharibələr aparan Bizans imperatoru II Basile Çıldır çölündə (Palakatzis) 1021-ci ildə məğlub olmuşdur. Onun ölümü ilə Kutaisi taxtına 9 yaşındakı oğlu IV Baqrat (1027-1072) çıxdı. Onun dövründə Səlcuqluların ortaya çıxması ilə Abxaz-Kartli krallığı ilə Bizans arasında sülh bağlandı. IV Baqratın anası Kraliçə Məryəm 1032-ci ildə Konstantinopola (İstanbul) gəlib, diplomatik oyunları sayəsində həm Tayk ərazisini, həm də III Romanos Argyrosun qızı gözəl Helenanı gəlin olaraq öz oğluna almışdır. Bizansın məqsədi bu şəkildə Abxaz-Kartli krallığını Səlcuqluların

⁴⁸ Gürcüçəyə tərcümə edildiyi başa düşülən bu ad əslı türkçə "*Kuzən xatun*"dur. Kuzən, Gürcü dilində "*Guran*" şəklində, "xatun" isə pəhləvicədən keçmiş "*doxtə*" (dukht) şəklində ifadə edilmişdir. Gürcü qaynaqlarında türk dilində olan adların çoxu bu şəkildə ya dəyişdirilmiş, ya da tərcümə edilərək yazılmışdır. Misa1 üçün, sülalə və boy adları: Anç-Aba oğlu=Ançabadze, Qoluuzun-oğlu=Mexarqrdzelidze, Arsaqlı=Artok'es, Afşar/Əfşar=Apsar'os, Yazır və ya Yazqır =Askur'os, Döyər/Dögər=Tukhar vəd.

⁴⁹ Bax. *Histoire de la Georgie depuis L'antiquite jusqu'au XIXeme siecle*, SPb. 1849-1856, t. I—II (Gürcüçə qaynaqların külliyyatı), M. Brosset; Türkçə tər bax. *Gürcistan Tarixi*, s. 259-261, 294, 301-303, 305-307; Allen W.D.E., *History of the Georgian People*, London 1932, s. 49, 81-84, 89.

qarşısına çıxartmaq idi. O, uzun hakimiyyəti boyunca Səlcuqlularla barışmamış və onlara böyük çətinliklər törətmişdir.⁵⁰

1072-ci ildə IV Baqrat vəfat etmiş, Abxaz-Kartli taxtına II Georgi (1072-1089) çıxmışdır. Ancaq ona qədər Səlcuqlular artıq Faç/Ryon ətrafını və Qara dənizin sahil hissələrini əllərinə keçirmiş, İmeret, Megrel, Suvanet və Abxazeti xarac verməyə məcbur etmişdilər. II Georgi, Səlcuqlularla sülh bağlayıb vassal asılılığını qəbul etmiş və illik xərac verməyə başlamışdır. Onun ölümü ilə yerinə keçən tək oğlu IV David (1089-1125) bir müddət Səlcuqlulara olan bağlılığını qorudu. IV David dövründə Abxaz-Kartli krallığı yerli və köklü ailələr qəbul edilən *eristavların* əlində idi. Bu eristavlar dili, ləhcəsi ayrı fərqli etnik qruplardan meydana gəlmiş sadəcə, illik bir miqdar vergi verməklə krala olan sədaqətlerini ifadə edirdilər. Davidin, onlar üzərində krallıq hüququnu tam bərpa etməsi üçün güclü və daimi bir orduya ehtiyac vardı. Bu ordu eyni zamanda onu Səlcuqlara qarşı da qorunmalı idi. Bu güc Aral dənizinin şimalından bütün Şimali Qafqaz və Qara dənizi əllərində tutan şaman olduqları üçün Səlcuqlu oğuzları ilə düşmən olan *qıpçaqlar* olacaqdı. İstanbul qapılarına qədər gəlib Bizansı qorxudan peçeneqlərə qarşı 40 minlik Kuman-Qıpçaq ordusunun köməyi sayəsində 29 aprel 1091-ci ildə Levunion müharibəsində imperator Aleksı Komnenosun qazandığı zəfər Abxaz-Kartli kralını qıpçaqlar ilə dostluğa vadar etdi. IV David əvvəlcə 1096/98-ci ildə qıpçaq hökmdarı Şara xanın oğlu Atraqın gözəl qızı Guran-Dukht (Kuzən Xatun) ilə evləndi. Beləcə, Abxaz-Kartli krallığı ilə qıpçaqlar arasında dostluq münasibətlərinin əsasları atıldı.

Bu sırada qıpçaqlar Dəşt-i Qıpçağa yeni gəlmişdilər. Qıpçaqlar Kimək dövləti tərkibində yer almış bir türk boyu idi. Qıpçaqlar kuman-qanlı türk boylarını da yanlarına alaraq öz bəyliklərini XI əsrin ortalarından etibarən təşkil etməyə başlamışdılar. XI əsrin ortalarına doğru şərqdə başlayan kitanların fəaliyyəti Monqolustandakı qun-qayı türklərini qərbə doğru hərəkətə keçirmişdir. Bunlara Kimək dövlətinə son verib onların əlindəki İrtiş və indiki Şərqi Qazaxıstan torpaqlarını aldılar. Bunun üzərinə kiməklər arasında yer alan qıpçaqlar Xarəzm sərhədlərinə qədər gəldilər. Aral Gölü ətrafında oğuzlar ilə qıpçaqlar arasında şiddətli müharibələr başladı.⁵¹

Ancaq 1050-ci ildə qun və qayı boylarının qərb istiqamətində hərəkətlərinə davam etməsi nəticəsində⁵² qıpçaqlar Şərqi Avropa səhnəsində görünməyə başladılar. Qıpçaqlar, Şərqi Avropaya gəlmədən əvvəl Üst Yurt bölgəsində (Manqışlaq və ətrafında) oğuzlarla şiddətli müharibələr etmişdilər. Qıpçaqlar bu münafişələrinə Səlcuqlular dövründə də davam etmiş və Alparslan bir neçə dəfə "*kafir Kışak*" (qıpçaq)lara qarşı səfərlər tərtib etmişdir. Qıpçaqlar müsəlman

⁵⁰ *Histoire de la Georgie*, I, s. 311-318; *İstoriya Oruzii*, Tbilisi 1962, s. 127-147.

⁵¹ Əl-Hüseyni, *Axbar*, Bünyadov nəşr, s. 43-də 1040-cı ildə bir Qıpçaq əmirinin Xarəzm bölgəsinə səfər etdiyini qeyd etməkdir.

⁵² Ağacənov, *Oğuzlar*, s. 232-233

olmadıqları üçün Səlcuqlu qaynaqlarında "kafir, dinsiz" olaraq qeyd edilməkdədir. Xarəzmin yuxarı hissəsində Səlcuqlularla, daha sonra da Xarəzmşah Anuşəginlərlə qıpçaqlar arasındakı şiddətli müharibələr yüz ildən artıq davam etmiş və qıpçaq-quz düşmənçiliyi ənənəvi bir şəkil almışdır.

1055-ci ildə bəzi qıpçaq boyları Şərqi Avropaya girdilər. 1061-ci ildə isə qıpçaqlar rus knyazlıqlarına qarşı ilk hücumlarını etdilər.⁵³ Kuman-qıpçaqların rus və məmlüklü qaynaqlarında qıpçaq boy birliyini meydana gətirən tayfalarının adları qeyd edilməkdədir: Ay-opa, Badaç, Barat/Barak, Bayavut, Burçoğlu/Burcaqlı, Bzangi, Çağrak/Çığrak, Çitey, Çırtan/Çortan, Durut/Dörüt/Dört, Ənçoğlu/İlançuklu, İt-oba, Kitan-opa, Knn (?), Küçeba/Küçoba, Küçet, Kor/Qor, Kara Börklü, Kol-oba/Kul-oba, Qumanlu (Qmngu), Konguroğlu, Məkrüti/Bekrüti/Bekürte, Mingüzoğlu, Orungqut, Ölberlig/ Ölperliq, Toks-oba (Tokşı), Öran/Uran, Peçenə/Peçenek, Shan-mie Ku-ma-li, Tarğıl, Terter/Teriter-oba, Tğ Ysqut (Tağ Başkurt?), Ulaş-oğlu, Urusoba, Yimək/Yemək, Yuğur/Uyqur.⁵⁴ Burada adı çəkilən boyların hamısı qıpçaq-kuman əsilli olmayıb, onların ittifaqında yer almış digər türk boyları idi.

Qıpçaqlar 1091-ci ildə Şimali Qara dəniz bölgəsinin ən böyük dövləti olan peçeneqləri məğlub edib, bütün Şərqi Avropanın cənubunu əllərinə keçirdilər. Onlar buradakı digər türk boylarını da öz cərgələri arasına alıb rus knyazlıqlarını öz vassallarına çevirdilər. Qıpçaqlar Bizansla yaxşı əlaqələr təsis etdilər və bu sayədə Macarıstan ovalarına qədər ərazinin idarəsini əllərinə keçirdilər. Qıpçaqlar 1090-1110-cu illəri arasında ən parlaq dövrlərini yaşadılar. Qıpçaqlar, peçeneqlər kimi mərkəzi bir dövlət qurmayıb, boylar-ittifaqı meydana gətirmişdilər. Bu ittifaqın başında duran qüdrətli qıpçaq hökmdarlarının adları qaynaqlarda belə qeyd edilmişdir: Bönək/Bonyak, Tıgor (Tugor-Qan), Sarı (Şaru Qan), Altun-Aba. 1110-cu ildən etibarən qıpçaq və kumanların əsas gücləri Kuban sahəsinə endilər. Onlar, qıpçaq boy bəyi ilə Abxaz-Kartli kralı IV David arasındakı qohumluğa əsaslanaraq bu ölkəyə köç etməyə başladılar. Kartli xroniki bu barədə belə deyilir: "Tiflis şəhərinə qədər Rustav, Somxet⁵⁵, Şamşvildə və Aqarani⁵⁶ torpaqlarını türklər tutmuşdular. Kral David, baş müşavirinin qardaşı oğlu Teodor və Orbeliyanlı Yoane ilə Abuletsin (Əbül-Leysin) köməyi ilə bir gecə türklərin getməsindən faydalanaraq Şamşvildəni işğal etdi. Bu günə qədər həqiqətən türklər bütün xalqlarıyla Somxetə məhsul yığığında (sentyabr ayında) gələrək Kür çayı sahillərində çadırlar qurur, Tiflisdən Bərdəyə, Yor (Alazan-Kür arasındakı çay) sahillərində qışı keçirirdilər. Yay aylarında ot biçir, orada bol ağac və su ilə çoxlu ov heyvanlarını ovlayır, istədikləri şəkildə yaşayırdılar. Oralarda çadırlarını

⁵³ *Polnoe Sobranie Russkix Letopisey*, SPb. 1841, I, s. 162-163.

⁵⁴ *Eyni əsər*, I, s. 248, 249, 250, 278-279, 361, 396; II, s. 253, 255, 259, 285, 342, 435, 632, 641, 644, 668, 672, 675; Rəşidəddin, *Cami at-təvrix*, Ali-zadə nəşr, II/1, s. 129, 347, 657-658.

⁵⁵ Somxet: orta əsrlərdə Taşır, yəni Xram ilə Borçalı çaylarının sahil xətti.

⁵⁶ Aqaralar ölkəsi, Xramın sağ qolu, Şilavər ilə onun solundakı Bolnisi arasındakı saha.

qurudurlar; atları, qoyunları, qatırları və dəvələrinin sayı-hesabı yoxdur. Burada çox rahat şəkildə yaşayırlar; ovlanır, dincəlik, oynayırlar (mərasimlər keçirir), heç bir şeyin məhrumiyyətini çəkmirdilər. Şəhərlərdə alış-veriş edir və bizim ölkəmizə də (Kartliyə) girərək çoxlu əsir alır və talan edirdilər. Bahar gələndə Somxet, Ararat⁵⁷ və Aboç⁵⁸ dağlarına çıxırdılar (yaylaq). Yayda onlar yaşıllıq yerlərdə, böyük ovalarda, bol miqdarda bulaq və çay sularının olduğu torpaqlarda qalırdılar. Elə bil ki onlar sayıları çox obalarına "dünyanın hər yerindən bu ölkəyə gəlin deyər söz kəsmiş və burası Türkelidir" demişdilər. (Səlcuqlu) Sultani belə onları buradan çıxara bilməz və heç kəs onlara zərər verə bilməzdi".⁵⁹

Gürcü qaynağının da şahidliyinə görə türklər Gürcüstan ərazisində özlərinə geniş yaylaq və qışlaq torpaqları əldə etmişdilər. Ayrıca, gürcü xronik müəllifləri, onların sahib olduqları bu coğrafiyanı özləri üçün "Türkel" olaraq qəbul etdiklərini xəbər verməkdədir. Gürcüstanda türklərin böyük bir kütlə təşkil etdikləri bilinməkdədir. Necə ki, Abxaz-Kartli kralı David özünün 40 min nəfərlik ordusunu türklərdən (qıpçaqlardan) təşkil etmişdir.⁶⁰ Anonim bir müəllifə görə: "O il, bütün türklərdən mütəşəkkil 200.000 nəfərlik Sultan ordusu (Səlcuqlular) məharətli bir hücumla birdən ortaya çıxdılar. Kral (IV David) sözünü eşidənlərlə Naçarmagevdə⁶¹ ikən onların Tiryaleyə çatdıqlarını öyrəndi və 1.500 nəfərlik ordusu ilə Maslataya gəldi". Müəllif bu müharibədə Davidin Səlcuqları məğlub

⁵⁷ Ararat: Kars ilə İrəvan arasındakı ərazi.

⁵⁸ Aboç: Arpaçayın və ya Qanqarın (Kəngər) zirvə hissəsi.

⁵⁹ *Histoire de la Georgie*, I, s. 358.

⁶⁰ Gürcü qaynaqları bu barədə belə deyirlər: "Kral David, Tanrının gözlənilmədən verdiyi bu lütfə qarşısında aciz qaldı (Səlcuqlular arasında ortaya çıxan ara müharibələr qəsd edilməkdədir). O, bu şəhərləri və qalaları daima əlində saxlamaq və (yeni torpaqlar) işğal etməsi üçün böyük bir ordusunun olmadığını gördü. Qış və yay olduğuna baxmayaraq başladığı səfərlərdə əsgərinin çatmadığını, ortaya çıxan böyük arzularının həyata keçirilməsi üçün xalqın həddindən az olduğunu başa düşdü. Bunun üzərinə ürəyində bir "ah" çəkdi. David başa düşdü ki, başqa heç bir gücü yoxdur. Ancaq qıpçaq millətinin çox qələbəlik əhalisi, müharibələrdəki cəsarəti, hücumlardakı çevikliyi, basqınlarda insafsızlıqları, istədikləri torpağı asan ələ keçirmək qabiliyyətləri (ona) arzularını həyata keçirə bilmək imkanı verəcəyini özü də yaxşı bildirdi". Bunun üzərinə kral, öz qayınatası Atraqdan kömək istədi. Qıpçaqlar "oslar (alanlar) ölkəsindən rahat keçmələri şərtini gətirdilər. Kral vəziri Georgini oslara göndərdi. Osar ilə qıpçaqlar kral Davidə girovlar verdilər, bu iki millətə yaxınlaşmaq və aralarında sülh təsisinə dostluq ittifaqı qurmaları asanlaşdı. Davir, Daryela (Daryal keçidi) qapılarını, bütün oset və Qafqaz qapılarını aldıqdan sonra qıpçaqlara qorxudan uzaq bir yol hazırladı və qayınatası və qayınları ilə birlikdə böyük bir ordu gətirdi.

Kralın, onları yanına gətirməklə çəkdiyi əməklər hədəfə getmədi; çünki qıpçaqların köməyi ilə İran (Səlcuqlu) gücünə böyük zərbələr vurdu və bütün ölkələrin hökmdarları üzərində qorxu və titrəmə yaratdı. ... Qıpçaqlar qadımları ilə birlikdə bəyəndikləri torpaqlara yerləşdilər və onlarla birlikdə seçmə 40.000 döyüşçü bu səfərlə gətirilmişdir. Onlara atlar, silahlar tədarük edildi. Ayrıca döyüşdən sonra dincəlmələrinə (kömək etmələri üçün) 5.000 kölə verildi". *Histoire de la Georgie*, I, s. 362-363.

⁶¹ Qorinin şimalındakı kral iqamətgahı.

etdiyini desə də, əslində zəfəri Səlcuqluların qazandığı müəllifin sözlərindən də ortaya çıxmaqdadır.⁶²

Abxaz-Kartli krallığının Səlcuqlulara olan bağlılığı Sultan Məhəmməd Taparın ölümünə qədər davam etdi. 1118-ci ildə rus knyazlıqları qarşısında arxa-axaya məğlubiyyətə uğrayan kuman-qıpçaqların başçısı Atrəq/Otrək 300.000-lik bir kütlə ilə Kuban-Tərək arasına gəldi və kürəkəni IV Davidin ölkəsinə getdi. Bu rəqəmin doğru olduğunu, 1125-ci ildə qıpçaqlara hücum etmək məqsədi ilə Aşağı Don tərəflərinə qədər gələn Pereyaslav knyazının kumanları buralarda tapa bilməməsi də isbat etməkdədir. Ayrıca, kral Davidin gələn qıpçaqlardan 40.000-lik bir ordu təşkil etməsi Gürcüstana gələn türklərin ən azı 200.000 olduğunu göstərməkdədir. Ancaq rus knyazı Vladimir Monamax öldükdən sonra Atrəq bəzi birlikləri ilə təzədən şimala getmişsə də, qıpçaqların böyük bir hissəsi Gürcüstanda qalmış, xüsusilə də Ani ilə Ərzurum arasındakı Kürün yuxarı axarı və Çorux sahəsini, Rustav və Somxeti tərəflərini əllərinə keçirərək yerləşdikləri məlumdur. Bunlar daha sonra ortodoks xristianlığı qəbul edib Gürcüstanda 1578-ci ilə qədər (Osmanlı fəthinə qədər) öz yerli idarələrini (atabəyliklərini) qurmuşdular. Qıpçaqların Gürcüstana gəlib yerləşdikləri, Abxaz-Kartli krallığının əsgəri sistemini əllərinə keçirdikləri, gürcü krallığında "atabəylik sistemi" təsis edərək qıpçaq bəylərinin gürcü kral və kraliçalarının "hərbi nazirləri" olduqları və Səlcuqlu ölkələrinə qarşı hərbi səfər və yürüşlər təşkil etdikləri 1096-1230-cu illər arasındakı 235 illik dövr Gürcüstan tarixinin ən parlaq dövrünü təşkil etməkdədir. Köçəri həyat təzi sürdüklərinə görə qıpçaqlar üçün Səlcuqluların əlindəki müsəlman ölkələri böyük qənimət mənasına gəlirdi. Ayrıca bu iki türk boyu arasında dini düşmənçiliyin izləri də möhkəm idi.

Abxaz-Kartli krallığının 40 min qıpçaq döyüşçüsünü öz sarayında yerləşdirdiyi, 500 qıpçaq uşağını da sarayda tərbiyə etdiyi və onlara xristianlığı qəbul etdirdiyi qaynaqlarda qeyd edilməkdədir. Əsgərlər arasında başlayan xristianlaşma daha sonra qıpçaqlar arasında da yayıldı və beləcə, Gürcüstanda yerləşən 200 minlik qıpçaq-türk ailəsi ortodoks xristianlığını qəbul edib, müəyyən bir vaxtdan sonra "*gürcüləşdilər*".⁶³

1096-1120-ci illər arasında qıpçaqların bir tərəfdən ordunu əlinə keçirməsi, digər tərəfdən sarayda tərbiyə alan qıpçaqların xristianlaşaraq dövlətin idari mexanizmasında xidmətə başlamasından sonra müasir tarixçilərin "*gürcü krallığı*" adı verdikləri dövlətin çiçəklənmə dövrü başladı. 1120-ci ildə artıq Abxaz-Kartli krallığı Səlcuqluların vassallığından çıxıb 1230-cu ilə qədər davam edəcək

⁶² *Histoire de la Georgie*, I, s. 359-360.

⁶³ Anonim müəllifə görə, "Qıpçaqlar özləri də fərdi olaraq yavaş-yavaş xristian dinini qəbul etməyə başladılar; buna görə hər gün çoxlu (öz dinindən) üz döndərənlər və möminləşənlər olurdu. Kral, onlara generalar və başçılar təyin edib bir yerə yığıdıqdan və oymaqlarına görə intizama soxduqdan sonra öz şəxsi ordusunu tənzim etməyə başladı". *Histoire de la Georgie*, I, s. 360.

Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri ilə müharibələrə başladı. Bu tarixdə, Abxaz-Kartli kralları əsgər ehtiyaclarını qarşılamaq üçün davamlı olaraq şimaldakı qıpçaqları Gürcüstana köç etməyə təşviq etmişdir. 1121/22-ci ildə qıpçaqlar Tiflisi ələ keçirdilər. Abxaz-Kartli krallığının paytaxtı buraya köçürüldü və bu ərazidə qıpçaqlara geniş sahələr verildi.⁶⁴ Qıpçaqların Gürcüstana gəlməsi və burada yerləşməsi daha sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir.⁶⁵

Qıpçaqların Gürcüstanda və siyasi hakimiyyətdə əsas güc təşkil etdiyini o dövrə aid protoqol sənədində yer alan Abxaz-Kartli krallığını təşkil edən xalqların mərasim sırası da təsdiq edir. Atabəy Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əmiran Ömərın qarşılanması mərasimində gürcü krallığını təmsil edən millətlər və ordular protokola görə belə düzülüşdülər: 1. Oslar və ya alanlar - kral David Soslanın birlikləri; 2. Köhnə qıpçaqlar; 3. Yeni qıpçaqlar; 4. Heretlər və ya qara ağaclılar; 5. Kaxetlər və ya sıqnaqlar; 6. Kartlilər (Tiflis-Qori ərazilərinin İberiyalı xalqı); 7. Məsəxlər (qədim massagetlər - Axıska-Azqur-Xirtiz əhalisi); 8. Torlular (məsəxlərin şərqindəki xalq); 9. Savşat-Kalarçet-Tao; 10. Somxitarlar (Alqet-Xıram-Borçalı çayları arasındakı xalq); 11. Abxazlar və ya abazlar; 12. Suvanlar (Əngür çayı mənbəsinə dəyən ərazidə yaşayan sıvanet xalqı); 13. Megrellər; 14. Gürəllər; 15. Raçalar (Faç/Riyon mənbəsinə yaşayan xalq); 16. Takver (Ayqır suyu mənbəsinə dəyən Leçxum); 17. Arquet.⁶⁶ Burada gürcü krallığını təşkil edən 17 xalqın 5-i türk əsillidir: köhnə və yeni qıpçaqlar, qara ağaclılar, gürəllər, arqular (Arquet) və məsxətlərin bəzi qolları. Ancaq yeni qıpçaqların bəzi qolları xaricində bunların tamamı artıq XIII əsrin əvvəllərinə qədər əsas din olaraq ortodoks xristianlığı mənimsəmişdilər. Ancaq bu protoqol sənədi, kralın şəxsi mühafizəçilərini təşkil edən ostlardan sonra qıpçaqların əsas siyasi və hərbi güc olduğunu ortaya qoymaqladır.

Eldənizlərin ortaya çıxması

Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlərin qurucusu qıpçaq əsilli bir memlükdür. Mixonda görə, Eldəniz, qıpçaqlar ölkəsindən alınmış bir quldur. Cılız, zəif olduğu üçün qul alverçisi onu pulsuz kölə tacirinə bağışlamışdır. Eldəniz, İraq Səlcuqluları dövlətinin vəziri Kəmaləddin Əbu Talib əs-Sümeyrəminin əmrində sarayda

⁶⁴ Tiflis o tarixdən əvvəl türk-islam şəhəri hesab edilirdi. Qıpçaqlar bu şəhəri əllərinə keçirdiklərində burada kiçik yerli xanədan olan ərəb əsilli Cəfərilər mövcud idilər. *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1135) və Papaz Grigpr'un Zeyli (1136-1162)*, s. 270.

⁶⁵ Bu mövzuda geniş məlumat üçün bax. Gökbəl A., *Kıpçak Türkləri*, İstanbul 2000, s. 56-60.

⁶⁶ *Histoire de la Georgie*, I, s. 435-440. Bunlardan axırıncısı Arquet, indiki Kutaisi bölgəsinin şərqindəki ərazinin adıdır. Arquet-Arqu yurdu deməkdir. Arqu, türklərdən bir boy olub Orta Asiyanın Arqu çayı ətrafında yaşayırdılar. Arqular mədəni bir xalq olub, Arqu türkcəsi türk ləhcələri arasında özünə məxsus bəzi xüsusiyyətlər də ifadə edirdi. Gürcüstanda və Sünükədə ortaya çıxan məşhur *Orbeliyanlar sülaləsi* bunlardandır. Gürcü sənəmlərində bunlar özlərinin "Çenestandan", yəni Çindən gəldiklərini iddia edirdilər.

xidmətə başlamış və sırasıyla iqtidar pillələrini bir-bir çıxmışdır.⁶⁷ Cüzcani, Eldəninin, Böyük Səlcuqlu sultanı Səncərin məmlükü olduğunu qeyd etmiş və onun adını Eldəniz əs-Səncəri olaraq qeyd etmişdir. Eldənizlilər tarixinin ən məşhur araşdırmaçısı Z.Bünyadov, təəssüf ki, bu məlumatı ciddiyyə almamış və bunu müəllifin səhv görüşü olaraq qiymətləndirmişdir. Ancaq Cüzcaninin bu məlumatı olduqca qiymətli dir. Müəllifin, Eldənizi Sultan Səncərin məmlükü olaraq qeyd etməsi, Eldənizin Sultan Məhəmməd Tapa rın ölümü və oğlu Mahmudun taxta keçdiyi tarix 1118-ci ildə saraya alındığını göstərməkdədir. Bu tarixdə Səncər, Mahmudu məğlub edib *böyük sultan* olunca onun məmlükləri də ali sultanın tabeliyinə keçmişdir. Ayrıca Vəzir Süməyrəmi Mahmudun vəzirliyinə gətirən də Səncərin özü olmuşdur. Eldəniz birinci dərəcədən Səncərin məmlükü olmasa da, Cüzcaninin məlumatı onun 1118-ci ildə saray məmlükləri arasına alındığını göstərməkdədir.

Eldənizin qıpçaqların hansı boyuna mənsub olduğu haqqında tarixçilikdə heç bir məlumat verilmir. Lakin Xarəzmşah Təkişin münşisi (divan katibi) Bağdadlı Bahaəddin Məhəmməd ibn Müəyyəd Xarəzmşahların məktublarını qələmə aldığı əsərində Atabəy Nüsrətəddin Cahan Pəhləvana aid bir məktubdan bəhs edərək, atabəyin Xarəzm ordularının başında Taraza qədər gəlmiş qıpçaq Uran qəbiləsinin reislərindən Qıranla (Kıran) "qohum olduğunu" yazmaqdadır.⁶⁸ Atabəy Cahan Pəhləvanın, Qıranı öz qohumlarından göstərməsi Eldənizlərin də qıpçaqların Uran tayfasından olduğuna işarət ola bilər. Zira, qıpçaqların Uran qəbiləsi Orta Asiyada Xarəzmşahlarla sərhəd olan Cənd ətrafında yaşayırdılar. Bunların böyük bir hissəsi müsəlman deyildi. Ancaq Xarəzmşahların əmri altına girdikdən sonra *uranlılar* Xarəzm ordusunda xidmətə başlamışdılar.⁶⁹ Atabəy Eldənizin Səncərin "məmlükü" olduğu, vəzir Süməyrəmin Səncər tərəfindən Mahmudun vəziri təyin edildiyi və Atabəy Cahan Pəhləvanın Uran rəisi Qıranı öz qəbilə qohumu olaraq göstərməsi kimi məlumatları əsas aldığımızda Eldənizin Orta Asiya (Cənd və ətrafındakı) qıpçaqlardan (Uran tayfasından) olduğu və bir qul kimi əvvəlcə Xorasana oradan da İraq və Azərbaycanca gəldiyi ortaya çıxmaqdadır. Yəni Eldəniz Qafqaz üzərindən deyil, Orta Asiyadan Xorasana, oradan da İraq Səlcuqlu ölkəsinə gəlmişdir.

Vəzir Süməyrəmi hicri 515/16-cı ildə (1121-1122) ismaililər tərəfindən öldürüləncə Eldəniz də Sultan Mahmudun əmri altına girdi. 1131-ci ildə Sultan

⁶⁷ Mirkond, *Rövzət əs-səfa*, VI, s. 10-12; Vəzirin adı Z.Bünyadovun əsərində "Əbu Həmid Əli ibn Əhməd əs-Sümeyremi" olaraq keçir (*Azərbaycan Atabəyləri*, s. 43). Erdoğan Merçil isə onu "Kəmaləddin Əbu Talib əs-Sümeyrəmi" şəklində göstərmişdir (*İldenizlilər: Azərbaycan Atabəgləri*, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1993, c. 8, s. 81)

⁶⁸ Bahaəddin Məhəmməd ibn Müəyyəd, *əl-Tavassul ilə əl-Tarassul*, A.Behmenyar nşr., Tehran 1315, s. 171-176.

⁶⁹ Uranlıların Xarəzm ordusundakı fəaliyyətləri haqqında bax. Köprülü F., "Türk Emolojisine Ait Tarihi Notlar: Uran Kabilesi", Belleten, c. VII, Sayı: 26, Yıl: 1943, 231-239.

Məhmud vəfat etdi. Yerinə Sultan II Toğrul keçdi. Bu sultan, Eldənizi öz şəxsi məmullükləri arasına daxil etdi. Eldəniz, sultanın arvadı Mömünə Xatunun təşəbbüsü sayəsində qısa zamanda II Toğrulun kiçik yaşlı oğlu Arslanşahın atabəyliyinə gətirildi. Sultan II Toğrulun ölümü və yerinə Sultan Məsudun (1135-1152) keçməsi üzərinə Eldəniz Mömünə Xatun ilə evləndirildi və 1136-cı ildə Aranı Arslanşah ilə onun iqtası təyin etdi. Beləcə, 1136-cı il Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlilərin quruluş ili olaraq qəbul edilməkdədir.⁷⁰ Ayrıca Eldənizin Mömünə Xatundan Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Qızıl Arslan adında iki oğlu və bir qızı olmuşdur.⁷¹

On il içində (1136-1146) Atabəy Eldəniz Arandakı bütün idarəni əlinə aldı. O, üsyankar əmirləri bərtərəf etdi və yerli idarəçilər arasında nizam-intizam sağladı. Xalq arasında asayışı bərqərar edən Eldəniz, dövrün Alban müvərrixi Mxitar Qoşun məlumatına görə, "o gücləndi; bütün böyük hökmdarları əzdi və cəzalarını özünə tabe etdi; türkmənlərin qiyamçılarını tamamilə darmadağın etdi. O, Albaniya (Aran) ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu".⁷²

1145/46-cı illərdə Farsın türk hakimi Boz Aba ilə Rey valisi Abbas arasında ittifaq təsis edildi. Bu ittifaqa Sultan Məsudun hacibi Əbdürrəhman ibn Toğan Yürək də daxil oldu. Onlar sultanın qardaşı oğullarından şahzadə Məhəmməd ilə şahzadə Məlikşahı öz yanlarına alıb, Məsuda qarşı qiyam qaldırdılar. Sultan Məsudun onlara qarşı gələcək gücü olmadığı üçün Atabəy Eldənizə müraciət etdi. Atabəy təcili yola çıxıb Məsudla birlikdə Kaşan ətrafında qiyamçıların qarşısına çıxdı. İlk çarpışmalardan sonra qiyamçılar sultan ilə atabəyin gücləri qarşısında geri çəkilməyə başladılar.⁷³ Bu hadisə, Atabəy Eldənizin İraq Sultanlığı nəzdində nüfuzunu xeyli artırdığını göstərməkdədir.

1 Rəcəb 547-ci ildə (2 oktyabr 1152) Sultan Məsud Həmədanda vəfat etdi. Yerinə qardaşı oğlu Məlikşah ibn Mahmud keçdi. Ancaq vəzir Xəss Bəy Bələncəri qısa müddət sonra onu həbs edib yerinə onun qardaşı Məhəmmədi oturtdu. Ancaq yeni sultan hakimiyyətə keçməsinin üçüncü günü onu taxta çıxaran Bələncərini edam edib başını Aran hakimi Şəmsəddin Eldəniz ilə Marağa hakimi Nüsrətəddin ibn Ağsunqura göndərdi. Ancaq sultanın bu hərəkəti onları qorxutdu. Bundan istifadə edən xəlifə əl-Müqtəfi əmirləri sultana qarşı qiyama dəvət etdi. Əmirlər özlərinə yeni sultan olaraq Süleyman şahı seçdilər. Onlar birlikdə Bağdada gəldilər və burada xəlifə tərəfindən təntənə ilə qarşılandılar. Məhərrəm 551-ci ildə (mart 1156) Bağdadda xütbələr Süleyman şahın adına oxundu. Beləcə, Süleyman şah yanında xəlifə orduları xaricində Aran hakimi Şəmsəddin Eldəniz, Marağa hakimi

⁷⁰ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 44; Merçil, *İdenizlilər*, s. 81'de Eldənizin Arana gəndərilməsində Mömünə Xatundan əlavə Sultan Məsudun öz arvadının da onun haqqında müsbət fikirlərə sahib olmasının təsiri böyük olmuşdur.

⁷¹ Nişaburi, *Selçuk-name*, s. 75'de Eldənizin qızının adını çəkmir.

⁷² Mxidar Qoşdan nəql edən Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 45.

⁷³ Ravendi, *Rahat*, s. 224; Merçil, *İdenizlilər*, s.81-82; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 34.

Nüsrətəddin Arslan Apa, Alp Quş Gün-qur, Fəxrəddin Zəngi Həmədana doğru irəlilədilər. Sultan Məhəmməd şahəri tərək etmək məcburiyyətində qaldı və İsfahana qaçdı. Süleyman şah heç bir maneə ilə qarşılaşmadan paytaxta gəldi və sultanlıq taxtına oturdu. Ancaq taxtı ələ keçirdikdən sonra sultan içki məclislərinin aludəsi olub əyyaşlıq etməyə başladı.⁷⁴ Bunun üzərinə müttəfiqləri ondan ayrılıb öz əyalətlərinə çəkildilər. Eldəniz də Gürcülərin Arana hücumunu eşidib ölkəsinə döndü.⁷⁵ Ayrıca, bu vaxt vəzir Bələncərinin əmisi oğlu Rəvvadi⁷⁶ də Aranda rahat durmamış və qiyam etmək üçün fürsət gözləyirdi.⁷⁷

Süleyman şahın ordusunun dağıldığını görəndə sabiq sultan Məhəmməd onun üzərinə hücum çəkib taxtı yenidən əlinə keçirmiş, Süleyman şahı da tutub həbs etmişdir. Sultan Məhəmməd, Atabəy Eldənizi bağışlandığını ifadə etmişsə də, onu nəzarət altında tutmaq üçün oğlu Cahən Pəhləvanı girov olaraq sarayda saxlamışdır. Ancaq xəlifənin təhrikiylə Şəmsəddin Eldəniz sultana qarşı üsyan etdi. Sultan Məhəmməd Bağdadi mühasirə etdiyi sırada Eldəniz şahzadələrdən Məlikşahı və oğulluğu Arslanşahı yanına alıb Həmədana yiyələndi. Bunun üzərinə Bağdadın mühasirəsini buraxan Sultan Məhəmməd Həmədana hücum etdi və Rey yaxınlığında Eldənizin qüvvətlərini ağır məğlubiyyətə düşürdü. Naxçıvan yaxınlığında cərəyan edən ikinci vuruşmada da yenə Eldəniz məğlub oldu. Bunun üzərinə Eldəniz bir məktub yazıb sultandan əfv edilməsini istədi. Sultan onun üzrxahlığını qəbul edib, atabəyin Arandakı hakimiyyətini təsdiq etdi. Azərbaycanı da Marağa Ağsunqurlularından Arslan Apa ibn Ağsunqura verdi.⁷⁸ Ancaq Məhəmmədin hakimiyyəti çox davam etmədi. Bağdada hücumu hazırladığı bir dövrdə qəflətən xəstələndi və Zülqadə 554-cü ildə (dekabr 1159) öldü. Taxta təkrar Süleyman şah keçdi. Süleyman şah Eldənizin oğulluğu Arslanşahı özünün vəliəhdliyi elan etdi. Necə ki, Süleyman adına oxunan xütbələrdə Arslanşahın da adı vəliəhd olaraq keçilirdi.⁷⁹

Süleyman şah taxta çıxışından sonra yenidən əyyaşlığa başladı. Bunun üzərinə əmirələr ona qarşı sui-qəsd planı hazırladılar. Şəvval 555-ci ildə Süleyman şah taxtdan salındı və həbs edildi. Şərafəddin Qurd Boz adlı bir əmir onu 12 Rəbiüləvvəl 556-cı ildə (22 aprel 1161) həbsdə boğaraq öldürdü.⁸⁰ Arxasından da

⁷⁴ Əl-Bundari, *Zubdat*, s. 252; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 39.

⁷⁵ Merçil, *İldenizlilər*, s. 82.

⁷⁶ Vəzir Xəss Bəy Bələncərinin əmisi oğlu Rəvvadi, Sultan Məsud dövründə Gəncənin hakimi təyin edilmişdir. Eldənizin yoxluğundan istifadə edən Rəvvadi Aranda soyğunçuluğa başlamışdır. Gəncə xalqı vəziyyəti Eldənizə şikayət etdiklərində atabəy Gəncəyə hücum etmiş və Rəvvadini oradan qovmuşdur. Mxitar Qoş, *Albanskaya xronika*, Baku 1960, s. 17.

⁷⁷ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 39.

⁷⁸ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 40-41.

⁷⁹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 68; Bundari, *Zubdat*, s. 189-190; Ravəndi, *Rahat*, s. 264, 272; Merçil, *İldenizlilər*, s. 82; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 41-42.

⁸⁰ Süleymanşahın öldürülməsində Atabəy Eldənizin də əli ola bilər. Çünki Eldənizin Həmədana girməsində (zilqadə 555//noyabr 1160) beş ay sonra Süleyman şah öldürülmüşdür (11 Rəbiüləvvəl 556//12 aprel 1161). Ayrıca onu öldürən Şərafəddin Qurd Boz, Eldənizin ən yaxın dostu idi.

Atabəy Eldənizi Həmədana dəvət edib Arslanşahı taxta oturtmasını istədilər. Eldəniz Həmədana gəldi. Oğulluğu Arslanşah ibn II Toğrulu sultanlıq taxtına əyləşdirdi. Özünü isə *atabəy əl-əzəm* (böyük atabəy) adıyla onun yanında oturdu. Beləcə, Eldənizlilər İraq Səlcuqlu dövlətinin idarəsini əllərinə keçirdilər.⁸¹

Eldənizlərin çiçəklənməsi və inkişafı

Zilqədə 555-ci ildə Şəmsəddin Eldəniz 20 minlik orduyla Arslanşahla birlikdə Həmədana gəldi. Rey hakimi İnançdan başqa (belə ki o, Süleyman şahın hakimiyyətliyini dəstəkləyirdi) bütün dövlət ricalı paytaxtda toplanmışdır. Eldəniz oğulluğu Arslanşahı taxta oturtdu. Özünü isə onun atabəyi elan etdi. Böyük oğlu Cahan Pəhləvan sultanın *əmir-i hacibi* (baş hacib), ikinci oğlu Qızıl Arslanı isə *əmir sipəhsalar əl-kəbir* (sultan ordularının baş komandanı) təyin etdi. İraq Səlcuqlularının idarəsi Eldəniz ailəsinə mənsub insanların əlinə keçərkən, Eldəniz öz yaxın dostlarına da yüksək vəzifələr verdi.⁸²

Atabəy Eldənizin İraq Səlcuqlu taxtını ələ keçirməsi asan olmadı. Arslanşaha qarşı taxtın iki iddiaçısı daha ortaya çıxdı: Marağa atabəyi nəzarəti altında olan Mahmud şah Məhəmməd və Fars hakiminin nəzarəti altındakı Mahmud şah Məlikşah. Bu iki iddiaçı xəlifənin təkidilə Eldənizə qarşı hərəkətə keçdilər. Ancaq Eldəniz tez tərpənib onların birləşməsinə imkan vermədi. 9 şaban 556-cı ildə (2 avqust 1161) Rey ətrafında Mahmud şah ibn Məhəmmədin ordusunu darmadağın etdi. Reyi ələ keçirib orasını Cahan Pəhləvanın iqtası elan etdi. Rey hakimi Əmir İnanç da Arslanşahın vassalına çevrildi.⁸³

Eldəniz Reydən Qəzvinə hərəkət etdi. Qəzvində üsyan etmiş Alp Arqun məğlub edildi və burası atabəy mülkləri arasına qatıldı. Eldəniz buradan Nüsrətəddinə məktub göndərüb tabe olmasını əmr etdi. Ancaq Marağa hakimi atabəyin bu təklifinə rədd cavabı verdi. Marağa hakimi Ərmənşahlardan Seyfəddin Bəy Teymur ibn II Sökmənin yardımı sayəsində Qızılözən çayı kənarında Cahan Pəhləvanı məğlub etdi. Ancaq Nüsrətəddinin bu zəfəri arxasından Marağanın idarəsi ilə kifayətləndi. Atabəy Eldəniz də onunla məsələni çox ciddi qəbul etməyib Fars Atabəyləri Salqurlular üzərinə yeridi. Bu sırada Salqurlu atabəyi Sunqur vəfat etmiş, yerinə Zəngi keçmişdir. Zəngi Eldənizə qarşı çıxmamış və Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır.⁸⁴

Şərəfəddinin Süleyman şahın öldürmə qərarını təkbaşına alması bir az şübhəlidir. Ancaq qaynaqlar bu barədə heç bir söz demirlər. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 44 qeyd 7, 45.

⁸¹ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 42; Meriç, *İldənizlilər*, s. 82-83.

⁸² Nişaburi, *Səlcuknamə*, s. 74; Ravendi, *Rahat*, s. 269, 272, 273, 278; Bundari, *Zubdat*, s. 297; İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 72-73; Həmdullah Qəzvinli, *Tarix-i Qozidə*, s. 470-473; Merçil, *İldənizlilər*, s. 82-83; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 45-46.

⁸³ Bundari, *Zubdat*, s. 300.

⁸⁴ Bu mövzuda geniş məlumat üçün bax. Merçil, *İldənizlilər*, s. 83-85; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 48-49.

Bir müddət sonra Marağa atabəyi Nüsrətəddin də vəfat etdi. Eldəniz onun müllklərində çoxuna əl qoydu və Ağsunqurluları təsiri altına saldı. 1167-ci ildə Mosul Atabəyləri Zəngilər də Arslanşahın hakimiyyətini qəbul etdi. Atabəy Eldəniz Kirman və Xuzistan hakimlərini də itaəti altına aldı. Beləcə, Atabəy Eldəniz dövründə Azərbaycan Atabəyləri İraq Səlcuqlularının bütün torpaqlarını əllərinə keçirdilər. Atabəyə itaət edən əyalətlər arasında Aran, Azərbaycan, Şirvan, Cibəl, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan, Rey, Mosul, Kirman, Fars, Xuzistan, Axlət, Ərzurum və Marağa yer alırdı. Səlcuqlu müvərrixi əl-Hüseyni belə deyir: "Əsl hökmdar Atabəy Eldənizin özü idi. Əmrləri o verirdi, iqta torpaqlarını o paylayırdı, dövlət xəzinəsinə nəzarəti də o edirdi. Sultan Arslanşah ibn Toğrulun ancaq adı var idi".⁸⁵

Atabəy Eldənizi, Qərbi Səlcuqlu dünyasında etibarlı və nüfuzlu hakim səviyyəsinə çatdıran şey onun qıpçaq-gürcü krallığına qarşı apardığı müvəffəqiyyətli müharibələr və "İslam dünyasının müdafiəçisi" olmasıydı. Şəmsəddin Eldəniz, İraq Səlcuqlu taxtını ələ keçirməsinin birinci ilində şaban 556 tarixində (avqust 1161) qıpçaq-gürcü birləşmiş orduları III Georgi dövründə (1156-1184) Ani şəhərinə hücum etdilər. Mühasirəyə alınan şəhərə kömək etmək istəyən Ərmənşah Seyfəddin Bəy Temür özü də qıpçaqlar tərəfindən ağır bir məğlubiyyətə uğradıldı və əsir düşməkdən güclə yaxasını qurtardı. Qıpçaqlar Anidə böyük bir qətlə törətdilər. Sadəcə, əsir aldıkları insanların sayısı 41 min idi.⁸⁶ Eyni tarixlərdə 30 minlik bir qıpçaq-gürcü ordusu Divinə hücum etdi. Onlar 10 min insanı öldürdülər, bir o qədər qadın və qızı da çıpaq edib əsir olaraq öz ölkələrinə apardılar.⁸⁷

Qıpçaqlar Gəncədə də eyni hərəkətlərini təkrar edincə, Atabəy Eldəniz başçılığında Ağsunqurlulardan Nüsrətəddin, Ərmənşahlardan Seyfəddin Bəy Temür və d. əmirlərdən ibarət bir ordu iyul 1163-cü ildə gürcüləri məğlub etdi.⁸⁸ Hicri 559-cu ildə (1164) Abxazlar Anidən qovuldular.

⁸⁵ Əl-Hüseynidən nəql edən Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 50-51.

⁸⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 77; Vardan, *Vseobşaya istoriya*, s. 155.

⁸⁷ Vardanın şahidliyinə görə, bu davranışları gürcü qadınlarının ağır etirazına səbəb olmuşdur. *Vseobşaya istoriya*, s. 155; İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 79-80; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 52; Merçil, *İldenizlilər*, 85.

⁸⁸ Bu müharibənin şahidi olan İbn əl-Əzraq belə yazır: "Gürcülər ən həqarətli məğlubiyyətə uğradılar. Onların varidatından o qədər çox qənimət götürülmüşdür ki, onu təsvir etmək və ya saymaq mümkün deyildir. Hökmdarın axuru gümüşdən qayrılmış ilxı tövləsi ələ keçirilmişdi. Hökmdarın anbarı və onda nə varsa, böyük gümüş çəlləklər də daxil olmaqla, hamısı zəbt edilmişdi. Bu gümüş çəlləklərdən biri sultana göndərildi. Onu və o cür başqa birisini daşımaq üçün bütöv bir araba lazım idi. Sultan onu və o dövrədə dövrüyədə olan dinar hesabı ilə iki min dinarlıq qəniməti öz sarayına göndərdi. O, qızıl və gümüş su qablarını göndərdi, adamların su içməsi üçün onlar Həmədan cümə məscidinə verildi. İkinci çəlləyi türkmənlər götürdü və onu tikə-tikə doğradılar. Müsəlmanlar çox böyük sayda qənimət əldə etdilər və çoxlu adam qırdılar. Abxaziya hökmdarı qaçmağa üz qoydu və qalın meşədə gizləndi. Ərmənşah üç tay yük ələ keçirdi: birində qızıl və gümüş qablar var idi; ikincisində tayı-bərabəri tapılmayan müxtəlif qiymətli daş-qaşla örtülmüş ölçülməz dəyərdə qızıl və cavahiratla bəzədilmiş qızıl

Qıpçaq-gürcülərin arxa-arkaya Eldəniz tərəfində iki dəfə məğlubiyyətə uğraması onların hücumlarını dayandırmadı. Hicri 561-ci ildə (1166) böyük bir qıpçaq ordusu Azərbaycana soxuldu. Onlar talan və yağma hərəkətlərinə davam edib Gəncəyə qədər gəldilər. Hicri 569-cu ilin ortalarında (yanvar 1174) onlar bir kəz daha Azərbaycan və Şərqi Anadoluya hücum etdilər. Qurban bayramı günü (12 iyul 1174) atabəy Naxçıvan üzərindən qıpçaqlara qarşı hücum keçdi. Ancaq bu ərazidə çıxan taun xəstəliyi orduya böyük ziyan vurdu. Buna görə atabəy yürüşü yarıda kəsib geri döndü.⁸⁹

Məhərrəm 571-ci ildə (avqust 1175) Atabəy Şəmsəddin Eldəniz yanında Sultan Arslanşah, Ərmənşah və Diyarbakır orduları ilə abxazlar üzərinə bir kəz daha hücum etdi. İbn əl-Kalanisinin verdiyi məlumata görə, Eldənizin ordusu "Lori Dimanis ovasına çatdı və burasını yağmalamağa başladı. Daha sonra da Ahalkalaki ilə Trialeti arasında yer alan Ağşəhərə girdilər və buranı elə dağıtdılar ki, sanki burada daha əvvəl heç kəs yaşamamışdır. Gürcü hökmdarı keçilməz meşələrə qaçdı. Eldəniz bir neçə gün burada qaldıqdan sonra Naxçıvana qayıtdı".⁹⁰

Şəmsəddin Eldəniz qısa vaxtda Çin sərhədindən Aralıq dənizinə qədər uzanan geniş Səlcuqlu coğrafiyasının ən etibarlı və güclü hökmdarına çevrildi. Bu İraq Səlcuqlularının öz tarixlərinin ən qüdrətli dövrünü yaşamasına yol açmışdır. Eldənizin güclənməsi ətraf hökmdarların onun hakimiyyətiylə razılaşmağa məcbur qalmalarına səbəb olmuşdur. Xarəzmşah İl-Arslan, Sultan Səncərin ölümündən sonra Xorasanda ortaya çıxan oğuz bəyliklərini öz təsiri altına almaq siyasəti də Eldənizin müdaxiləsinə səbəb olmuşdur. Bunda Nişabur hakimi və Səncərin əmirlərindən Müəyyəd Ay-Abanın Xarəzmşah qarşısında Eldənizdən kömək istəməsinin təsiri böyükdür. Bunun üzərinə Eldəniz öz ordusuyla Bistama qədər hərəkət etmiş və bu da Xarəzmşahın Nişaburu tərk etməsiylə nəticələnmişdir.⁹¹

Daha sonra Reyə hərəkət edən atabəy, bu əyaləti əlinə keçirib oğlu Cahan Pəhləvanın iqtaları arasına qatdı. Rey hakimi İncə, atabəyin izniylə ortadan qaldırıldı.⁹² Bu vaxt İraq Səlcuqlularının vassalı Mosul atabəyi Qütbəddin Məvdud öldü (1170). Onun ölümü üzərinə yerinə oğlu Seyfəddin Qazi Mosul taxtına çıxdı. Ancaq bir müddətdən bəri Suriyanı idarə edərək xaçlılara qarşı döyüşlərdə böyük şöhrət qazanmış əmiri Nurəddin Mahmud Mosul taxtını əlinə keçirmək istəyirdi. Eldəniz bu məsələyə qarışmaq istəmiş və Nurəddin Mahmuda bir məktub

və gümüş xaçları olan hökmdar sövməsi; üçüncü yükdə qızıl, gümüş və cavahirat olan çar xəzinəsi var idi ki, onların bəzilərinə qiymət vermək mümkün deyildi". Bax. İbn əl-Əzraqdan nəql edən Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 53

⁸⁹ *Eyni əsər*, s. 57-58.

⁹⁰ İbn əl-Kalanisi, *Zeyl*, s. 365.

⁹¹ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 60-61.

⁹² Rey hakimi İncənin öldürülməsi İncənin vəziri Sadəddin Eşəlin əliylə gerçəkləşmişdir. Vəzirin əmiriylə üç qulam İncəni öldürmüş, bunun müqabilində Eldəniz də vəzirin oğlu Pəhləvanın Reydəki işləri üzrə müvəkkil təyin etmişdir. *Eyni əsər*, s. 62; Merçil E, *İldənizlilər (Azərbaycan Atabəgləri)*, BİT, c. VIII, s. 86.

göndərərək onu uyğun bir dildə hədələmişdir. Nurəddin, Eldənizin bu məktubuna çox əsəbiləşmiş və ona eyni dildə cavab vermişdir. Buna rəğmən iki tərəf arasında işi müharibəyə qədər götürəcək bir hadisə olmamışdır.⁹³

Eldənizin müdaxilə etdiyi ölkələrdən biri də Kirman idi. Kirman Səlcuqlu taxtında meydana gələn hakimiyyət mübarizəsində II Arslanşah kömək üçün Eldənizə müraciət etmiş, atabəy də Əmir Cəmaləddin Məhəmməd ibn Aqquş komandanlığında bir ordunu onun ixtiyarına göndərmişdir. Bunun sayəsində 1172-ci ildə II Arslanşah Kirman taxtına oturmuşdur. Kirman taxtına çıxan II Arslanşah xəzinəni açıb burada nə varsa hamısını Cəmaləddinə göndərmişdir. Ancaq xəzinədə yer alan şeylər Eldənizə layiq olmadığından II Arslanşah atabəyə bir məktub göndərərək belə demişdir: "Əgər mən xəzinədə cövhər tapsaydım, bunları sultandan gizlətməz, ona və Atabəy Eldənizə göndərərdim. Çünki hər ikisi də mənim haqqımda səhv etmədilər. ... Sultan və Atabəy Eldənizin yanında onlara üzrxahlığı bildirin. Kirmandan Həmədana gələn Əmir Cəmaləddin Atabəy Eldəniz tərəfindən mərasimlə qarşılanmış və Eldəniz onu qucaqlayaraq belə demişdir: "Allaha şükürlər olsun! Sənin əlinə Kirmanın fəthi, sahibinə təslimi və bu surətlə sultanın arzusunu yerinə yetirmək müəssər oldu".⁹⁴

Atabəy Eldəniz beləcə geniş bir ərazini əlinə keçirmişdir. Onun hakimiyyəti zamanında İraq Səlcuqluları ən geniş hüdudlara sahib olmuşdular. Eldənizlilərin nəzarəti altında olan Aran, Azərbaycan, Şərqi Anadolu, əl-Cibəl, İraq-i Əcəm və İraq-i Ərəb xaricində Kirman Səlcuqluları, Fars Atabəyləri, Xuzistan, Mosul Atabəyləri, Kuhistan, Kumus, Gilan, Axlət, Gürcüstan və Şirvan kimi böyük ölkələr Eldənizin əmir və göstərişləri ilə idarə edilirdi.

Hicri 571-ci ilin rəbiül-əvvəl ayında (19 sentyabr - 18 oktyabr 1175) Şəmsəddin Eldənizin arvadı və Səlcuqlu tarixinin ən məşhur xatunlarından Mömünə Xatun vəfat etdi. Onu Naxçıvanda, məqbərəsi indiyə qədər duran Mömünə Xatun türbəsində dəfn etdilər. Bu hadisədən bir neçə ay sonra da Atabəy Eldəniz vəfat etdi. Qaynaqlar onun vəfatının 571-ci ilin rəbiül-sani ayında (19 oktyabr - 16 noyabr 1175) olduğunu qeyd edirlər. Ondan bir neçə ay sonra da İraq sultanı Arslanşah ölmüşdür (17 dekabr 1175 - 14 yanvar 1176).⁹⁵

Atabəy Eldənizi qaynaqlar "müdrük, adil, ağıllı, zəka sahibi, atabəy əl-əzəm" olaraq tanıdılar. Doğrudan da onun dövründə İraq Səlcuqlu dövlətində davam edən hərə-mərciyə son qoyulmuş və ölkə uzun bir müddətdən sonra rifaha çatmışdır. O, Sultan Arslanşah üzərində tam nəzarət sahibiydi. Qaynaqlar atabəy ilə sultan arasındakı münasibətlər haqqında maraqlı faktlar verirlər. Bunlara görə,

⁹³ Nurəddin Mahmudun məktubu üçün baxın İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 109-110; eyni müəll, *Atabəylər*, s. 153.

⁹⁴ Merçil, *İldenizlilər*, s. 87.

⁹⁵ Nişaburi, *Selçuknamə*, s. 82; əl-Bundari, *Zübdət*, s. 301; Ravəndi, *Rahat*, s. 286; Vardan, *İstoriya*, s. 159; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 54; Merçil, *İldenizlilər*, s. 87-88.

"bir gecə Sultan Arslanşah çox içmiş və sərxoş olmuşdur. Bunun üzərinə xəzinəsindəki hər şeyi yanındakılara paylamışdır. Bunu eşidən Eldəniz onun payladıqlarının hamısını geri almış və sultana belə demişdir: pulu ehtiyacın olan şeylər xaricində sərf edərsən, eyni şəkildə lazımsız yerə pul yığmaq məcburiyyətində qalarsan. Beləcə, xalqına zülm etmiş olarsan".⁹⁶

Eldənizin ədalətini gürcü və qrabarca yazılmış əsərlər də təsdiq etməkdədir. Məsələn, Vardan, atabəy haqqında "xristianları sevir və ölkəsinin rifahı üçün qayğı göstərirdi" deyir.⁹⁷ Ümumiyyətlə, qaynaqlarda Eldənizlər dövründə xristian təbaya qarşı böyük hörmət və ehtiram göstərildiyi haqqında məlumatlar verilməkdədir.⁹⁸ Hətta Eldəniz atabəylərindən Əbu Bəkrin xristianlara mehribanlıığı o qədər böyük olmuşdur ki, bu, xalqda onun "islam dinini tərək etdiyi" şəkildə sözsöhbətə səbəb olmuşdur. Z. Bünyadov bunu, Eldənizin "gürcü və digər qonşu xristian ölkələri öz tərəfinə çəkmək siyasəti" olduğunu qeyd edir.⁹⁹ Ancaq bu görüşlə razılaşmaq o vaxt mümkün olardı ki, ümumiyyətlə Səlcuqlular tarixində Eldənizin bu siyasəti yeganə hadisə olaydı. Ancaq bu belə deyildir, Səlcuqlular hər zaman, hətta xaçlılar qatı din düşmənliliyi siyasəti yeritdiklərində belə öz hakimiyyətləri altındakı müsəlman olmayan xalqlara zərər verməmişdilər.¹⁰⁰

Atabəy Şəmsəddin Eldəniz öz hakimiyyətinin zirvəsində həyatdan köçmüşdür. Yerinə böyük oğlu Cahan Pəhləvanı vəliəhd təyin etmiş, digər oğlu Qızıl Arslana da onun xidmətində durmağı əmr etmişdir. Eldənizin vəfat xəbərini Həmədanda eşidən oğlu Pəhləvan surətlə Naxçıvana hərəkət etdi. Burada dövlət xəzinəsini və atabəylik taxtını əlinə keçirən Pəhləvan, sultan Arslanşahın izləyəcəyi siyasəti təqib etməyə başladı. Ancaq Eldənizdən narazı bəzi əmirilər sultanı¹⁰¹ Cahan Pəhləvana qarşı təhrik etdilər.¹⁰² Bunun üzərinə Arslanşah böyük

⁹⁶ Merçil, *İldənizlilər*, s. 88.

⁹⁷ Vardan, *İstoriya*, s. 151-152.

⁹⁸ *Histoire de la Siounie par St. Orbelian*, trad. par M. Brosset, SPb. 1864, s. 195 vəd.

⁹⁹ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 59.

¹⁰⁰ Bu kitabda bununla əlaqədar çoxlu hadisəyə yer verilmişdir.

¹⁰¹ Arslanşah daha Eldəniz dövründə Azərbaycan atabəylərinin nəzarəti altında olmaqdan narazı idi. Ancaq onun bu narazılıqlarını anası Möminə xatun bərtərəf etməkdəydi. Eldənizin dövlətin bütün idarəsini əlinə keçirməsindən narazı olan Arslanşahı anası belə yatışdırırdı: "Bu adama bir söz demə, o sənin üçün özünü təhlükəyə atır və müharibələr aparır; sənin üçün varını-yoxunu sərf edərək, kölələrini və adamlarını tələf edir. Nəhayət, səni o sultan elan etdi. Səlcuqlu sultanlarından neçələri var ki, yaş olaraq səndən böyük olduqları halda həbsxanalarda çürüməkdədir. Sən səltənət taxtında olduğun üçün hərəkət edə bilmirlər. Halbuki Atabəy Eldəniz və iki oğlu sənə xidmət edirlər, sənin düşmənlərin ilə çarpışırlar. Sən isə onların sayəsində asudə vaxt keçirirsən. Onun işlərinə qarışma, ondan bir zərər görməsindən qorxma; o sənin məmlükdür". Bax. Merçil, *İldənizlilər*, s. 89.

¹⁰² Əl-Hüseyni Eldənizdən narazı əmirlərin sultana belə dediyini qeyd edir: "Əgər sən Azərbaycanı azad etsən, oraya etibarlı adamlarından birini hakim təyin edib Həmədana qayıd, Bağdada gedib onu tutarsan. Çünki sənin məmlükün Mosul hakimi Qütbəddin Məvdud ibn Zəngi sənə təbedir və sənə qulluq etməyə gəlir. Sonra əgər sən Bağdadı tutarsansa və xilafətin minbərlərindən sənin adınla xütbə oxunarsa, ölkənin səması sənin üçün hər hansı rəqib və düşməndən təmizlənmiş olar". Bax. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 66.

bir orduyla Azərbaycana hərəkət etdi. Ancaq İraq Səlcuqlu sultanı Zəncana gələndə birdən xəstələndi və təcili Həmədana qayıtdı. Böyük təlaş ilə Cahan Pəhləvanı Həmədana çağırən sultan atasının bütün səlahiyyətlərini ona verdi və bu hadisədən qısa müddət sonra da öldü.¹⁰³

Atabəy əl-əzəm məqamını əlinə keçirən Cahan Pəhləvan narazı əmirləri ortadan qaldıraraq, üsyan bayrağını qaldıran əmirləri yola gətirməyə başladı. İlk iş olaraq Xuzistan və Əhvaz hakimi əfşarlardan Ay-Doğdu Şumla ilə üz-üzə gəldi. Daha Eldəniz dövründə əfşarlı Şumla atabəydən Nəhavənd əyalətini istəmiş, ancaq rədd cavabı almışdır. Eldənizin ölümündən sonra ortaya çıxan vəziyyətdən istifadə edən Şumla bacısı oğlu idarəsində bir qüvvəti Nihavəndən göndərərək buranı hiylə ilə əlinə keçirmiş və tar-mar etmişdir.¹⁰⁴ Arxasından da Şumla türkmənlərə qarşı hücumlara başladı. Bunun üzərinə türkmənlər Cahan Pəhləvandan kömək istədilər. Böyük bir orduyla Şumla üzərinə hərəkət edən Atabəy Pəhləvan meydana gələn Karmasın yaxınlığındakı döyüşdə qalib gəldi. Şumla döyüş sırasında vurulan oxla yaralandı, oğlu və bacısı oğlulla birlikdə əsir düşdü. Döyüşdən bir neçə gün sonra Şumla aldığı ox yarası nəticəsində öldü. Onun yerinə Xuzistan hakimiyyətinə oğlu Şərafəddin Əmiran çıxdı.¹⁰⁵

Atabəy Pəhləvan Marağa atabəyi Arslan-Aba ibn Ağsunqurun vəfatından istifadə edib onun torpaqlarını əlinə keçirmək istədi. Bu səbəblə Marağanı mühasirəyə aldı. Eyni zamanda Aran və Azərbaycan hakimi qardaşı Qızıl Arslan da Təbrizə hücum etdi. Bu vaxt Ftabəyin ordusundan bir qrup Marağaya girsə də şəhər xalqı tərəfindən tərək-silah edilib əsir alındılar. Ancaq Marağa şəhərinin qaziül-qüzzatı (baş qazısı) Sədrəddin əsirlərə xələt geydirib sərbəst buraxdırdı. Qazının bu hərəkətindən çox məmnun olan Pəhləvan onunla sülhə razı oldu. Bağlanan sülh müqaviləsinə görə Marağa, Ruin-dej qalası Ağsunqurlulara verilmək şərti ilə Marağa Atabəylərinin digər torpaqları Eldənizlilərin əlinə keçdi. Aran və Azərbaycan hakimi Qızıl Arslan bunun üzərinə öz iqamətgahını Naxçıvandan Təbrizə köçürdü.¹⁰⁶

Atabəy Pəhləvanın bütün İraq Səlcuqlu hakimiyyəti əlinə keçirməsindən sonra sultan Arslanşah öldü. Onun vəfatından sonra Pəhləvan oğlu III Toğrul şah ibn Arslan şahı İraq taxtına oturtdu. Arslan şahın vəfatını eşidən taxtın digər varisi və ölən hökmdarın qardaşı şahzadə Məhəmməd Xuzistan hakimi Şərafəddin Əmirana məktub yazıb İsfahan üzərinə hərəkət etməsini istədi. Ancaq Əmirandan xeyir cavabı alınca özü İsfahana gəldi və burada 1000 süvari ona qoşuldu. Məhəmmədin üsyan xəbərini eşidən Cahan Pəhləvan Həmədandan İsfahana

¹⁰³ İsfahani və ondan da nəqlən Bundari, sultanın Pəhlivan tərəfindən zəhərləndiyini qeyd edirlər ki, bu məlumat doğrudur. Bax. əl-Bundari, *Zübdət*, s. 301; Sümer F., *Pəhləvan*, İA, IX, s. 545-598; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 66.

¹⁰⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 120.

¹⁰⁵ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 134; İbn əl-Cövzi, *Muntazam*, X, s. 255; Merçil, *İldenizlilər*, s. 89-90.

¹⁰⁶ Merçil, *İldenizlilər*, s. 90.

hərəkət edib şahzadənin ordusunu darmadağın etdi. Məhəmməd məğlubiyyətdən sonra Xuzistana Əmiranın yanına qaçdı. Ancaq Xuzistan hakimi Atabəy Pəhləvanın qorxusundan onu ölkəsindən uzaqlaşdırdı. Bunun üzərinə vasitə gedən Məhəmməd, burada da qala bilməyincə Fars Atabəyləri Salqurilərdən Zənginin yanına getdi. Ancaq Pəhləvan ona bir məktub yazaraq şahzadəni təslim etməsini, yoxsa bunun "onun məhvinə" səbəb olacağını bildirdi. Atabəy Zəngi, Pəhləvanla üz-üzə gəlməmək üçün Məhəmmədi həbs etdirib atabəyə göndərdi, o da onu Sərcahan zindanlarına atdırdı.¹⁰⁷

Bu hadisələrdən sonra Atabəy Cahan Pəhləvan dövlətin tək hakiminə çevrildi. Səlcuqlulara qarşı münasibəti yaxşı olmayan Sibt ibn Cövzi onun haqqında belə yazır: "Toğrul kiçik idi və dövlət işlərini Pəhləvan ləqəbiylə ad çıxarmış Məhəmməd ibn Eldəniz Elşah idarə edirdi. O, Həmədanda iqamət edir və bütün dövləti idarə edirdi".¹⁰⁸ Ravəndi isə onu "İslamın padşahi, böyük hökmdar, atabəy əl-əzəm, Əcəm xaqanı Şəms əd-Dünya vəd-Din Nüsrət əl-İslam vəl-Müslimin Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan ibn Eldəniz" olaraq tərif edir.¹⁰⁹

Sibt ibn Cövzinin Cahan Pəhləvanı "*elşah*" ləqəbi daşdığı xəbər verməsi çox maraqlıdır.¹¹⁰ Bunun bir ləqəb deyil, ölkə hakimini ifadə etmək üçün ümumiləşmiş bir ifadə olduğu ortaya çıxmaqdadır. "*el'il*" türklərdə "*dövlət*" mənasını ifadə edirdi, burada da "*elşah*" adı "dövlətin şahı" deməkdir. Bu da, Cahan Pəhləvanın gücünü və qüdrətini ortaya qoymaqdadır.

Ancaq Cahan Pəhləvan Eldənizli Atabəylərinin ən güclü hakimi olmaqla birlikdə Eldənizli Atabəylərinin süqutunun da birinci dərəcədə səbəbkarı idi. Əslində nə Pəhləvan, nə də atası Eldəniz ələ keçirdikləri Səlcuqlu üsul-i idarəsində heç bir dəyişiklik aparmamışdılar. Sadəcə, zəifləyən mərkəzi idarəni öz qabiliyyətləri, ciddiyyətləri və şəxsi idarələri ilə gücləndirmiş, nizam və intizamı bərqərar etmişdilər. Şəxs mərkəzli bu idarə forması sultan və ya atabəy iradəsi güclü olarkən yaxşı işləməkdə, zəif olarkən də ayrı-ayrı əmirlərin əlində oyunağa dönməkdəydi. Pəhləvan öz məmlüklərinə geniş səlahiyyətlər və böyük iqtalər vermişdir. Bu məmlüklər "əl-Pəhləvani" adını daşıyırdılar. Ancaq onları sadəcə, adı məmlük olub, həqiqi mənada isə yarımüstəqil hakimlərə çevrilmişdilər. İbn İsfəndiyar özünün *Təbəristan Tarixinin* bir yerində Pəhləvanın məmlükləri haqqında maraqlı bir məlumat verməkdədir. Ona görə, atabəy ölümündən bir qədər əvvəl Reyə gəlir və sarayın avlusunda öz əyanları ilə söhbət edərkən birdən çavuşların böyük bir hay-küy qopardığını eşidir. Atabəy bu hay-küyün səbəbini soruşanda ona Rey əmiri Siracəddin Qaymaz əl-Pəhləvaninin gəldiyi xəbər verilir.

¹⁰⁷ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 68-69; Merçil, *İldenizlilər*, s. 90-91.

¹⁰⁸ Sibn ibn Cövzi, *Mir'at*, VIII, s. 330.

¹⁰⁹ Ravəndi, *Rahat*, s. 306.

¹¹⁰ İbn Xəlliqanda da Atabəy Pəhləvan üçün "İl-şah" (El-şah) adı keçir. Bax. *İbn Khallikan's Biographical Dictionary*, transl from the Arabic by Mc.G. de Slane, vol. I-IV, Beyrut 1842-1943, c. III, s. 361.

Bu hadisə qarşısında təəccübünü inkar etməyən Atabəy Pəhləvan vəzirlərindən birinə belə deyir: "Mənim qullarım və onlara verdiyim səlahiyyətlər haqqında fikrin nədir?" Vəzir belə cavab verir: "Qoy atabəy əl-əzəmin həyatı əbədi olsun. Sən öz qullarını elə yüksək mərtəbələrə qaldırmısan ki, səndən sonra onlar sənin övladlarının heç birinə itaət etməyəcək və heç biri o birisinə baş əyməyəcəkdir. Bu qullarının ömrü davam etdiyi müddətcə İraq nə sülh, nə də asayiş görəcəkdir". Vəzirin sözləri üzərinə atabəyin gözləri yaşarır və belə deyir: "Sən çox haqlısan! Ancaq nə etmək olar?" Vəzir cavab verdi: "İndi artıq sadəcə və sadəcə, Allahın iradəsinə ümid bağlamaqdan başqa çarə görünmür".¹¹¹

İbn İsfəndiyarın verdiyi bu məlumat, Eldənizlər dövründə Səlcuqlu "qulam təşkilatının" iflas etdiyini göz qabağına çıxartmaqdadır. Hələ Eldənizlərdən çox-çox əvvəl ordu komutanlarına verilən iqtalar irsi hakimiyyətə çevrilmişdir. Buna görə də atabəylər və sultanlar öz mövqelərini qorumaq üçün əmirlərə, məmlüklərə böyük imtiyazlar vermişdilər. Ancaq onlar dövlətin təməlinə döşənmiş canlı bombalar kimiydilər. Onların sayəsində 80 illik İraq Səlcuqlu tarixində heç bir hakimiyyət dəyişikliyi dava-savaşız keçməmişdir. Digər tərəfdən, Atabəy Pəhləvan da haqlı idi. Çünki Eldənizlərin özü də bu sistem sayəsində dövlətin ən üst mərtəbəsinə qədər ucala bilməmişdilər. Sadəcə, Pəhləvan öz məmlüklərini özündən narazı salmamaq üçün onlara tanınan haqq və imtiyazları daha da genişləndirmişdir. Bu böyük səlahiyyətlər sayəsində hər bir məmlük idarə etdiyi torpaqların yarımüstəqil hakiminə çevrilmişdir. Atabəy Pəhləvanın vəziyyəti gücünün və ehtişamının zirvəsində olan, ancaq öz əmirlərinə söz keçirə bilməyən böyük sultan Səncərin vəziyyətinə oxşayırdı. Buna rəğmən Pəhləvan ölümünə qədər məmlükləri üzərində öz otoritəsini qoruyub saxlaya bilməmişdir.¹¹²

Eldənizli Atabəyləri dövründə xilafət ilə münasibətlər çox zəif olmuşdur. Atabəy Eldəniz özündən əvvəlki İraq hakimlərindən fərqli olaraq Bağdad və ətraf ərazilərdə Abbasi xəlifələrinin özərk idarəsinə heç bir zaman müdaxilə etməmiş və xilafətlər arasındakı münasibətləri İslam dünyasının ən yüksək dini məqamına hörmət çərçivəsində qurmuşdur. 1180-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl-Müstəzi Bəmrillah vəfat etdi. Onun yerinə oğlu ən-Nasir Lidinillah keçdi. Xilafət dəyişikliyi üzərinə Bağdadın *şeyhuş-şuyuhu* (şeyxlər şeyxi)¹¹³ Sədrəddin Atabəy Pəhləvana bir elçi göndərib yeni xəlifəyə biət edilməsini istədi. Ancaq Pəhləvan onun bu məktubuna

¹¹¹ İbn İsfəndiyar, *Tarix-i Taberistan*, s. 151-152.

¹¹² Ravəndi (*Rahat*, s. 309-310) və Cüzcani (*Tabakat-i Nasiri*, I, s. 171) Atabəy Cahan Pəhləvanın 70-ə qədər şəxsi məmlükünün olduğunu qeyd edirlər. Bu məmlüklərin hər birinin öz iqtası və hərbi dəstələri var idi. İbn əl-Əsir isə Atabəyin 5000-dən çox şəxsi qulamının olduğunu yazır (*əl-Kamil*, IX, s. 173)

¹¹³ Ərəb cəmiyyətində şeyxlərin böyük hüquqları var idi. Şeyx əslində qəbilə rəisi deməkdir. Yəni şeyx öz qəbiləsinin bütün idari və siyasi işlərindən məsul bir rəis mövqeyində idi. Şeyxlər şeyxi məqamı bütün ərəb şeyxlərini təmsilən qurulmuş bir idarə idi və xəlifə nəzdində geniş səlahiyyətləri vardı. Çünki Səlcuqlular qarşısında xilafətin tək əsgəri və siyasi gücü ərəb qəbilələrinə və onların rəsilləri olan şeyxlərə dayanırdı. Buna görə də *şeyxuş-şuyuh* məqamına hörmət böyük idi.

əhəmiyyət belə verməyincə Sədrəddin öz əsgərlərinə xitabən belə dedi: "O (Atabəy Pəhləvan - Ə.N.), Əmirül-Möminə biət etmədikcə, siz də ona itaət etmək məcburiyyətində deyilsiniz, hətta onu əmirlikdən uzaqlaşdırıb və onunla müharibə aparmanız lazımdır". Bunun üzərinə Atabəy Cahan Pəhləvan xəlifəyə belə bir məktub göndərdi: "Əgər xəlifə imamdırsa, onun daimi məşğuliyyəti namaz qılmaq, saleh əməl işləmək olmalıdır. Çünki dinin əsası və işlərin ən gözəli namazdır. Onun bu sahədə əldə etdiyi üstünlük xalqın gözündə nümunəvi insan olmasına kifayətdir. Allah qatında həqiqi padşahlıq budur. Xəlifənin dünya padişahının işinə qarışmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Dünya işlərini sultana buraxmaq lazımdır".¹¹⁴ Atabəy Cahan Pəhləvanın xilafətə münasibəti klassik türk hakimiyyət anlayışının bir nümunəsidir. Cahan Pəhləvanın sərgilədiyi bu davranışı böyük sultan Toğrul Bəydən üzü bəri bütün Səlcuqlu sultanlarında görmək mümkündür.¹¹⁵

Atabəy Cahan Pəhləvan Anadoluda cərəyan edən məsələlərə də yaxından müdaxilə etmişdir. Necə ki, Səlcuqlu dünyasının iki böyük hökmdarı mövqeyindən çıxış edən Cahan Pəhləvan ilə Səlahəddin Əyyubi əl-Cəzirə və Şərqi Anadoluda nüfuz mübarizəsi aparırdılar. Nurəddin Mahmudun məmlüklərindən hesab edilən Səlahəddin Əyyubi əslən Ani ətrafında yaşayan köçəri türklərdəndir. Qaynaqlarda onun üçün "Aninin kürdləri" ifadəsi keçir ki, Cahizdən də bildiyimiz kimi orta əsr ərəb mənbələrində "köçəri", "dağlı" mənasındadır.¹¹⁶ Hələbdə Zəngi Atabəylərinin ən böyük nümayəndəsi Nurəddinin vəfatından sonra Misiri əlinə keçirən Əyyubi öz hərbi gücündə istifadə edərək Zəngilərin əvvəlcə Hələb qolunu öz hakimiyyəti altına almış, daha sonra da Mosul Zəngilərinə təsir etməyə başlamışdır. Mosul hakimi Zəngilərdən İzzəddin Məsud Səlahəddin Əyyubiyə bir elçi göndərərək sülh təklif etsə də Əyyubi buna yanaşmadı.¹¹⁷ Səlahəddin Əyyubinin cavabı üzərinə Mosul atabəyi İzzəddin Cahan Pəhləvana baş vuraraq özlərinin İraqın mətbusu olmaları səbəbilə qorunmasını xahiş etdi. Bunu eşidən Əyyubi məhərrəm 581-ci ildə (aprel 1185) Mosulu mühasirəyə aldı. Ancaq tam bu vaxt Ərmənşahlardan II Sökmənin 9 rəbiül-axır 581-ci ildə (10 iyul 1185) vəfat xəbərini eşidən Səlahəddin Əyyubi mühasirəni qaldıraraq Axlata istiqamətində hərəkətə keçdi. Əyyubinin gəlişinə qədər Axlata Ərmənşahların başına keçən Seyfəddin Bəyteymur kömək üçün Pəhləvana müraciət etdi. Həm Mosul, həm də Axlataki vəziyyəti hesaba qatan Atabəy Pəhləvan təcili olaraq Şərqi Anadolu istiqamətində hərəkətə keçdi.

¹¹⁴ Ravəndi, *Rahat*, s. 309.

¹¹⁵ Türk hakimiyyət anlayışında hökmdar, yəni türk qağanı yer üzərində Tanrının kölgəsidir. Xəlifənin missiyası onlar üçün şamanizmdeki kamın, yəni kam atanın missiyası kimidir. Buna görə də Səlcuqlu sultanları və atabəyləri xəlifələri dini işlərdən məsul ali insan kimi görmüşdülər.

¹¹⁶ Cahiz, *Menakıb*, s. 42; Halaçoğlu Y, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak Kürd-Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, c. LX, Sayı: 227, Ankara 1996, s. 140-143.

¹¹⁷ Qaynaqlar buna səbəb olaraq elçi Muhyiddin ibn əş-Şəhrəzurinin qatı mövqeyini göstərirlər. Merçil, *İldenizliler*, s. 92.

Səlahəddin Əyyubi ilə Cahan Pəhləvanın qarşılaşması ani bir məsələ ikən atabəyin gücünü hesaba qatan Misir hökmdarı ordusunu burada xərcləyərək xaçlılar qarşısında zəif vəziyyətə düşməmək üçün döyüşdən vaz keçdi. Beləcə, Atabəy Pəhləvan ilə Əyyubi arasında şifahi bir müqavilə bağlandı. Buna görə Ərmənşahlar öz mövqelərini qorumaqda, Mosuldakı Zəngi hakimiyyəti də davam etməkdəydi.¹¹⁸

Ancaq Səlahəddin Əyyubi daha sonra Mosula hərəkət edib burasını yenidən mühasirəyə saldı. İzzəddin Məsud Atabəy Pəhləvandan istədiyi köməyi ala bilməyincə Əyyubi ilə ağır şərtlər altında bir müqavilə bağlamağa məcbur qaldı. Atabəy Pəhləvanın Zəngilərə kömək edə bilməməsinin səbəbi qarnında şiddətli bir ağrının tutması nəticəsində Həmədana aparılmasını əmr etmiş olmasıdır. Atabəy bu ağrıdan da öldü. Mənbələr atabəyin zil-hicce 581-ci ildə (23 fevral - 23 mart 1186) vəfat etdiyini xəbər verirlər.

İbn əl-Əsir, Atabəyi belə xarakterizə edir: "O, İraq, Azərbaycan, Aran, əl-Cibəl, Rey, İsfahan, Həmədan və digər ölkələrin hakimi idi. O, xoşxasiyyətli insan, adil, müdrik və səbirli hökmdar idi. Onun hakimiyyəti illərində ölkələr əmin-amanlıq, təbələri isə rifah şəraitində yaşadılar".¹¹⁹

Atabəy Cahan Pəhləvan təqribən 1136-cı ildə anadan olmuş və 1186-cı ildə vəfat etmişdir. Bu hesaba görə, o öldüyündə 50 yaşında idi. Onun bu qədər erkən vəfatı sui-qəsd məsələsini də ağıllara gətirməkdədir. Ancaq bu haqda məlumatlar çarpaşqı olduğundan qəti bir mövqe tutmaq çox çətinidir.

Cahan Pəhləvanın taxtına oturacaq varisi çoxdu. Ravəndiyə görə, öz uşaqlarına çox bağlı olan Pəhləvanın dörd oğlu və o qədər də qızı var idi. Rey hakimi və Eldəniz tərəfindən öldürülən İncə Bəyin qızı İncə Xatundan Pəhləvanın Qütlük İncə Mahmud və Əmir Əmiran Ömər adında iki oğlu var idi. Küteybə Xatundan Əbu Bəkr, Zahidə Xatundan isə Özbək adında iki oğlu və daha sonra Naxçıvan hakimi olacaq Cəlaliyyə adında bir qızı vardır. Əslində Cahan Pəhləvan öz övladları arasında hakimiyyəti bölüşdürmüşdür. Azərbaycan və Aranın iradəsini oğlu Əbu Bəkrə tapşıraraq, qardaşı Qızıl Arslanı da onun atabəyi təyin etmişdir. Rey, İsfahan və İraqın idarəsi Qütlük-İncə ilə Əmir Əmirana, Həmədanı isə Özbəyə vermişdir.¹²⁰

Ancaq Cahan Pəhləvanın vəsiyyətnaməsində bəzi boşluqlar var idi. Bunlardan birincisi qardaşı və ordu komutanı Qızıl Arslanın haqları unudulmuşdur. Əslində Atabəy Pəhləvan qardaşı Qızıl Arslanı Əbu Bəkrin "tərbiyəçisi" elan etməklə ona hakimiyyətdə açar rolunu vermişdir. Necə ki, bu açar da hakimiyyətə gedən yolu açacaqdır. Türk hakimiyyət ənənəsinə görə də Cahan Pəhləvandan boşalan yerə qardaşının keçməsi lazım idi.

Atabəy Pəhləvanın vəfatından sonra İraq Səlcuqlu sultanı III Toğrul da sərbəst hərəkət etməyə başladı. Cahan Pəhləvanın təsiri altında keçirdiyi onillik

¹¹⁸ Ravəndi, *Rahat*, s. 312; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 73-74; Merçil, *İldenizlilər*, s. 92.

¹¹⁹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 173.

¹²⁰ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 76, qeyd 138.

dövr haqqında danışan Ravəndi, III Toğrulun "insanlara həsəd apardığını, gününü əyləncə və kef məclislərində keçirdiyini, atabəyin isə vuruşmalarda ağır zəhmətlər çəkdiyini" qeyd edir.¹²¹ Bu onun siyasi cəhətdən çox təcrübəsiz olduğunu ortaya qoymaqladır. Cahan Pəhləvanın əmrindəki məmlüklər və əmirilər də taxt iddiaçıları arasında üç bölməyə bölünmüşdülər. Ordunun böyük bir hissəsi Qızıl Arslanın tərəfində idi. Əmirbar (rəsmi mərasim əmiri) Mahmud Anasıoğlu, Qəzvin əmiri Nurəddin Qara, Natanz hakimi Nurəddin Qıran Huvan, Rey əmiri Siracəddin Qaymaz, Qarac valisi Əbu Duləf, Fərrazin hakimi və Atabəy Pəhləvanın məlikül-ümərası Cəmaləddin Uluq Barbəy Ay-Aba əl-Fərrazin Qızıl Arslanın atabəyliyi dəstəkləyirdilər. Cəmaləddin Ay-Aba, Seyfəddin Rus və Cəmaləddin Öz-Aba Qütlük İncə ilə Əmir Əmiran Ömər; İzzəddin Miyak əl-Atabəyi, Qaragöz əl-Atabəyi, Bəşir və Sevincə Aba sultan III Toğrulun tərəfini tuturdular.¹²²

Bu əmirilərin özləri arasında da ixtilaf var idi. Hətta əl-Carbazağanı "bu məmlüklər ifritə və ifritə nəslindən idi" deyərək onlar arasında cərəyan edən ədavətin ölkənin iflasına yol açdığını qeyd etməkdədir.¹²³

Atabəy Cahan Pəhləvanın ölüm xəbərini bir müddət gizli tutan arvadı İncə Xatun əmirilərlə dafələrcə görüşərək hakimiyyətə oğlanlarının keçməsinə çalışsa da onun bu cəhdləri səmərə vermədi. Əmirilər *atabəy əl-əzəm* məqamında Qızıl Arslanı görmək istədiklərini dilə gətirdilər. Əmirilərin bu görüşü qarşısında çarəsiz qalan sultan III Toğrul da Qızıl Arslana bir fərman göndərərək onu atabəy elan etdi. Həmədana gələn Qızıl Arslan atabəylik taxtına oturmaq istədi. Ancaq bir müddət sonra Qızıl Arslan sultanın əmri ilə məmlüklərdə Qaragöz tərəfindən ona qarşı sui-qəsd hazırlandığını öyrəndi. Sui-qəsd atabəyin Həmədanda qarşılama mərasimi sırasında həyata keçirilməli idi. Ancaq sultanın işarəti ilə plan təxirə salınmışdır. Bunu öyrənən Qızıl Arslan Qaragözə həbs etdirib gözlərinə mil çəkirdi. Bu hadisə atabəy ilə sultan arasında münasibətlərin korlanmasında atılmış ilk addım oldu.¹²⁴

Qızıl Arslanın narazı əmirilərə divan tutması güc tərəzisinin sultan və İncə Xatun lehinə dəyişməsinə səbəb oldu. Əmirilərdən Cəmaləddin Ay-Aba ilə Seyfəddin Rus III Toğrulun tərəfinə keçdilər. Əbhər hakimi Bahaəddin əd-Dövlə, Zəncan hakimi İl-Kifşat və Marağa Atabəyi Körpə Arslan da onların yolunu tutdu. Bu yeni ittifaqın məqsədi atabəylik taxtına Qütlük İncənin oturdulması idi. Bunun üzərinə sultan ilə atabəyin orduları h. 583-cü ildə (1187/88) Həmədan yaxınlığında toqquşdular. Vuruşmalar iki gün davam etdi. İkinci günün axırında Qızıl Arslan

¹²¹ Ravəndi, *Rahat*, s. 310.

¹²² Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 78. Z. Bünyadov "*pəhləviyyə*" adıyla Eldənizlər və İraq Səlcuqlu tarixində məşhur əmirilərin də adlarını vermişdir (*eyni əsər*, s. 78-79). Bunlar: Nurəddin Gökçə, Şəmsəddin Aydoğmuş, Adamiş (Ödəmiş), Nəsirəddin Mengli, Qay-Aba (Kay-Aba), Seyfəddin Oğlaşmış, Bədrəddin Dizməri, Nəsirəddin Ağ-Quş, Seyfəddin Sunqurca, Seyfəddin Bəklük əs-Sadidi, Buqday, İzzəddin Balban və d.

¹²³ *Eyni əsər*, s. 79.

¹²⁴ Ravəndi, *Rahat*, s. 313.

ordusunu meydandan çəkmək məcburiyyətində qaldı. Bu müvəffəqiyyət sultan ordusunda rahatlığa yol açdı. Ay-Aba ilə Rus bir-birinə girdilər. Nəticədə Ay-Aba Rusu öldürmüş, sultan da əmrini yerinə yetirmədiyi üçün Ay-Abanı edam etdirmişdir.¹²⁵ Bu dəfə atabəy tərəfdarlarına divan tutmaq sırası sultanda idi. Bu qətləmədə vəzir İzzəddin, Həmədan rəisi Fəxrəddin, Rey valisi Siracəddin Qaymaz və Bədrəddin Qaragöz öldürüldülər.¹²⁶

Sultanın bu davranışları Qızıl Arslanın daha qəti tədbirlər almasına səbəb oldu. Eldənizli atabəyi əvvəlcə Bağdad xəlifəsi ən-Nasir Lidinillaha müraciət etdi. Abbasi xəlifələri isə Səlcuqluların zəif vəziyyətindən istifadə edərək bu türk dövlətinin ortadan qalxmasını istəyirdilər. Buna görə də Qızıl Arslanın təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Xəlifə ən-Nasir bir ordu hazırlayaraq Həmədan istiqamətində yola çıxartdı. Həmədan ətrafındakı Day-Mərgdə meydana gələn döyüşdə Qızıl Arslanın gəlməsini gözləməyib vuruşmaya girən Cəlaləddin ibn Yunis başçılığında xəlifə qüvvələri III Toğrul tərəfindən darmadağın edildi (6 may 1188). Bu hadisə üzərinə Atabəy Qızıl Arslan Kirmanşah istiqamətində çəkildi.¹²⁷

Məğlubluq xəbərini eşidən xəlifə təcili ikinci bir ordu təşkil etdi və başına da Mücahidəddin Xalis əl-Xassi gətirdi. H. 584-cü ildə (dekabr 1188) xəlifə ilə sultan arasında ikinci vuruşma meydana gəldi. Bu dəfə III Toğrul Həmədanı tərk edib İsfahana qaçdı. Abbasi ordusu paytaxtı tutdular, Qızıl Arslan da buraya gəldi. Həmədanda xəlifənin əmriylə taxta Qızıl Arslan oturduldu və Bağdadda onun adına "hökmdar və möminlər əmirinin köməkçisi" adıyla xütbə oxuduldu. Bu, Səlcuqlu tarixində ilk hadisə idi ki, bir atabəy sultanlıq taxtına keçirdi.¹²⁸

Bunun üzərinə III Toğrul Azərbaycan soxuldu. Azərbaycanda İzzəddin Həsən ibn Qıpçaq başçılığında¹²⁹ türkmənlərdən ibarət 50 minlik qoşun toplayan III Toğrul sırasıyla Uşnu, Urmiyə, Xoy və Səlması işğal edərək Həmədana yaxınlaşmağa başladı. Sultan hətta Qızıl Arslana qarşı Misirdə Əyyubilər dövlətinin qurucusu Səlahəddin Əyyubidən də kömək istədi. Ancaq Əyyubi xaçlılarla müharibələri səbəb göstərərək İraq Səlcuqlu taxtında meydana gələn hadisələrə qarışmaqdan uzaq durdu. Nəticədə sultan ilə atabəy öz niyyətlərini döyüş meydanında paylaşmağa qərar verirlər. Bu vaxt Reydən qardaşı oğulları Qütlüq İncə ilə Əmir Əmiran Ömər Həmədana gəlib əmələrinin xidmətinə girirlər. Cahan Pəhləvanın dul arvadı İncə Xatun da Qızıl Arslan ilə evləndi. Beləcə, Qızıl Arslan İraq Səlcuqlu taxtının mütləq hakimi olur. Arxasından da Əbu Bəkir

¹²⁵ Ravəndi, *Rahat*, s. 317.

¹²⁶ *Eyni əsər*, s. 319.

¹²⁷ Nişaburi, *Selçukname*, s. 87; Ravəndi, *Rahat*, s. 319-320; İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 197; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 82; Merçil, *İldenizlilər*, s. 95.

¹²⁸ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 83; Merçil, *İldenizlilər*, s. 95.

¹²⁹ Sultan III Toğrul, İzzəddin Həsən ibn Qıpçağın bacısı ilə evlənərək aralarındakı münasibətləri qohumluqla gücləndirdilər. Bax. Merçil, *İldenizlər*, s. 95.

Toğrul üzərinə göndərdi. Meydana gələn ramazan 586 tarixli (oktyabr 1190) döyüşdə III Toğrul ilə İzzəddin Həsən ibn Qıpçağın ordusu darmadağın edildi. Sultan ilə İzzəddin qaçaraq Kərkük yaxınlığında Qarkın qalasına sığınrlar.

Buradan Bağdad xəlifəsinə məktub yazıb ondan üzr istədi və arxasından da özü Bağdada getdi. Sultan III Toğrul "bir əlində qılınc, bir əlində kəfən" xəlifənin hüzuruna çıxmaq üçün gözləməyə başladı. Ancaq xəlifədən istədiyi köməyi ala bilməyincə buradan Həmədan üzərinə hərəkət etdi. Həmədan yaxınlığında meydana gələn döyüşdə Fəxrəddin Qütlük əmrindəki atabəy ordusuna məğlub olub əsir düşdü və Qızıl Arslanın əmri ilə Naxçıvandakı Qəhrəm qalasında zindana atıldı.¹³⁰

Həmədanda işləri yoluna qoyan və III Toğrulu ortadan qaldıran Qızıl Arslan buradan Azərbaycan istiqamətində hərəkətə keçərək Gəncə ilə Divin tərəflərində fəallaşan qıpçaq-gürcü hücumlarının qabağını kəsmək istədi. Bu vaxt qıpçaqlar Katli, Kahetiya və Abxaziyaada bütün hakimiyyəti əllərinə keçirmiş, qıpçaqların böyük bir hissəsi də xristianlığı qəbul edərək gürcüləşmişdilər. Bütün ordu və hərbi dairələri öz nəzarətləri altında tutan qıpçaqlar vaxtaşırı Azərbaycan və Şərqi Anadolu istiqamətində hücumlar edirdilər. Bu vaxt Kartli-Abxaziya taxtına oturan kraliça Tamaranın qadın olmasından istifadə edən qıpçaqlar saray daxilində intriqalara qarışaraq çarıca ilə əri Georgi Rusanın arasının dəyməsinə səbəb olmuşdular. Bunun üzərinə Georgi Rus ölkədən qaçaraq "atabəyin yanına gəlir və Aranda özünə sığınmaq üçün bir yer istəyir". Bunun üzərinə hərəkətə keçən Qızıl Arslan Gəncəyə gəlir və buradan da Kahetiya ölkəsinə hücum edir. Qızıl Arslan ölkənin bir hissəsini talan edib çoxlu əsir və qənimətlə Arana qayıdır.¹³¹

Qızıl Arslan Həmədana qayıdarkən həbsdə olan Səlcuqlu taxtının varislərindən Səncər ibn Süleymanı da özüylə gətirərək İraq taxtına əyləşdirir. Ancaq Bağdad xəlifəsinin məsləhəti üzərinə Səncəri yenidən həbs etdirib sultanlıq tacını öz başına qoyur. Beləcə, Eldənizlərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi Naxçıvan iqtidarlığından Səlcuqlu sultanlıq taxtına qədər bir yol keçərək öz inkişaflarının zirvəsinə çatır.¹³²

Atabəy və sultan Qızıl Arslan taxtına mütləq hakim olduqdan sonra ölkədə dağılan nizam və intizamı bərpa etməyə başlayır. Bu dövrdə siyasi ixtilafların xaricində Səlcuqlu ölkəsində dini ixtilaf və təriqətlər də ortaya çıxmışdır. İsfahanda şafilər ilə türkmənlər arasında qızğın müharibə gedirdi. İsfahan şafilərinin dini lideri Sədrəddin Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əbdüllətif özü Xocəndli bir türk olmasına rəğmənlər Eldənizli atabəylərindən narazıydı. Onun bu narazılığını bildiyinə görə də mərhum atabəy Pəhləvan şeyxi daima öz nəzarətində

¹³⁰ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 218; Nişaburi, *Selçukname*, s. 89; Bundari, *Zubdet*, s. 302; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 84-85; Merçil, *İldenizlilər*, s. 96-da "Oğuznamə"dəki məlumatı əsas alaraq sultanın Dizmar qalasına salındığını yazır.

¹³¹ Qandzaketsi Kirakos, *İstoriya*, per. T. İ. Ter-Qriqoryana, Baku 1946, s. 93-94.

¹³² Nişaburi, *Selçukname*, s. 89; Ravendi, *Rahat*, s. 333.

tuturdu. Ancaq Pəhləvanın ölümündən sonra İsfahandakı öz şafi tərəfdarlarını silahlandıraraq Şeyx Sədrəddin bir gecədə şəhərdəki bütün Qızıl Arslan tərəfdarlarını qətl etdirdi. O bu hərəkətinə məşhurluq qazandırmaq üçün III Toğrulun tərəfini tutduğunu deyirdi. İsfahanda qətləmə və döyüşlər üç il boyunca sənəgimədi. Qızıl Arslan sultanlıq taxtını əlinə keçirdikdən sonra İsfahan hadisələrinə müdaxilə etdi. Əmirlərinə Qaymaz əl-Atabəki adında bir komandanın başçılığında İsfahana böyük bir ordu sövq edən Qızıl Arslan şəhərdə öldürülən türkmənlərin intiqamını çox ağır şəkildə aldı. İbn əl-Əsir in dediyinə görə İsfahanda elə bir qırğın meydana gəldi ki, şəhərdə şafi tapmaq mümkün olmadı. Ancaq İsfahan hadisələri bir müddət daha davam etmiş, nəhayət, şafi şeyxi Sədrəddinin tutulub Fələkəddin Sunqur əl-Təvil tərəfindən öldürülməsi ilə sakitləşmişdir.¹³³

Beləcə, deyir Z.Bünyadov, Həmədanda "xəlifə adından "sultan, möminlər ərinin köməkçisi (*nasir*) Müzəffər əd-Dünya vəd-Din" Qızıl Arslanın ünvanına xütbə oxunur, onun saray darvazasının qarşısında beş dəfə "Zülqərneyn" növbəti çalınır və o öz adından sikkə kəsdirməyə başlayır".¹³⁴ Qızıl Arslan adına kəsilmiş dinarlar vardır. Bunların üzərində sultan kimi Qızıl Arslanın öz adı, Qurandan bir ayə və xəlifənin adı qeyd edilmişdir.¹³⁵

Bütün bunlara rəğmən Qızıl Arslan əyyaşlığa və kef məclislərinə aludə idi. O vaxtının çoxunu öz yaxın adamları ilə içki məclislərində və kənziləri ilə hələməndə keçirirdi. Yenə bu kef məclislərinin birindən sonra öz yatağında sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. Qaynaqlar onun ölüm tarixi olaraq şaban 587-ci ili (24 avqust - 21 sentyabr 1191) göstərirlər.¹³⁶ Ə.Merçil onun haqqında qaynaqlarda yer alan xasiyyətnaməni belə verir: "Atabəy Qızıl Arslan cəmər və gözəl əxlaq sahibi idi. Ədaləti sevər və üstün tutardı. Günahkarlara belə yaxşı davranılmasını istəyirdi".¹³⁷ Qızıl Arslan təqribən 1138-ci ildə anadan olmuşdur, öldüyündə 52-53 yaşında idi. Onun naşını Həmədandakı Cahən Pəhləvan məqbərəsində torpağa tapşırıdılar.

Atabəy və sultan Qızıl Arslanın ölümü İraq Səlcuqlu və Azərbaycan Atabəyləri dövlətlərində ixtişaşların, taxt müharibələrinin başlanğıcı oldu. Bütün Səlcuqlu coğrafiyasını saran hakimiyyət hərisliyi xəstəliyi otuz il içərisində

¹³³ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 174; İbn əl-Fuvati, *Talhis Mecmaü'l-adab fi Mecmaü'l-elkab*, Demeşq 1962-1965, c.IV/1, s. 13.

¹³⁴ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 86.

¹³⁵ *Eyni əsər*, s. 86, qeyd 190.

¹³⁶ Qızıl Arslanın öldürülməsi haqqında üç rəvayət vardır. Birincisi, onun öz mühafizəçiləri tərəfindən boğulduğudur. Bir başqa rəvayətdə İncə Xatunun əmri ilə 15 xəncər yarası nəticəsində öldürülmüşdür. Üçüncü bir rəvayət isə ismaililər tərəfindən öldürüldüyüdür. Buna əsas olaraq da İsfahan imamı Mütəllibin dar ağacından asılmasından sonra-şafilərin təhrikiylə ismaililər tərəfindən törədildiyi göstərilir. Bax. İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 218; Bundari, *Zubdet*, s. 302; İbn Xəldun, *əl-İbər*, V, s. 180-181; Nişaburi, *Selçukname*, s. 89; Sibti ibn Cövzi, *Mirat*, VIII, s. 406; Ravendi, *Rahat*, s. 333; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 87; Merçil, *İldenizlilər*, s. 96.

¹³⁷ Merçil, *İldenizlilər*, s. 96.

bölgənin bütün maddi və insan qaynaqlarını tükətdi. Ravəndinin dediyi kimi, "İraqın bədbəxçiliyinə səbəb olacaq satqınlıq" tüğyan etməyə başladı.¹³⁸

Eldənizlərin süqutu

Atabəy və Sultan Qızıl Arslanın öldürülməsi ilə Azərbaycan Atabəyləri iki yerə parçalandı. Əslində İraq Səlcuqlu dövləti ilə Azərbaycan Atabəyləri bir-birindən ayrıldılar. Aran və Azərbaycan ilə ona bağlı əyalətlərin idarəsi Atabəy Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçərkən, İraq Səlcuqlu dövlətinin atabəylik taxtını Qütlük İncə əlinə keçirdi. Təkrara yol verməmək üçün Qütlük İncənin atabəyliyi İraq Səlcuqluları bəhsi içində keçdiyindən biz burada sadəcə, Azərbaycan Atabəylərinin sonrakı tarixi üzərində duracağıq.

Qızıl Arslan öldüyündə Cahan Pəhləvanın dul arvadı Qüteybə Xatun sultanın barmağındakı üzüyü və eyni zamanda möhürü çıxarıb oğlu Əbu Bəkrə verərək belə deyir: "Get Azərbaycan və Aranın hakimiyyətinə sahib ol!"¹³⁹ Naxçıvana gələn Əbu Bəkr, ögey anası Zahidə Xatunun əmrində olan Əlincə qalanısı alır və buradakı atabəy xəzinəsini əlinə keçirir, daha sonra da Azərbaycan və Aranın bütün hakimlərinə öz atabəyliyi qəbul etdirir.

Ancaq Pəhləvan oğulları arasında hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizələr başladı. Bir tərəfdə Əbu Bəkr və Özbək (Həmədan hakimi), digər tərəfdə isə Qütlük İncə və Əmir Əmiran Ömər ikiliyi taxtın tək varisi qalana qədər silahlarını yerə qoymadılar. 1192-ci ilin axırlarında Əbu Bəkir ilə Qütlük və Ömər qardaşları üzləşdilər. Təbriz yaxınlığında cərəyan edən döyüşdə müzəffər olan tərəf Əbu Bəkr oldu. Məğlublardan Qütlük İncə Semnana, Əmir Əmiran Ömər isə Şirvana qaçdılar. Buradan da Əmir Əmiran Ömər Gürcüstana qırpaqların diyarına hərəkət etdi. Ələ keçirdiyi böyük qənimətlə Əbu Bəkr Naxçıvana dönərkən, Əmir Əmiran Ömər də Kartli-Abxaziya sarayının yolunu tutmuşdur. Baba tərəfdən özü də qırpaq olan Əmir Əmiran Ömər çariça Tamara və qırpaq komandanları tərəfindən yüksək qarşılandı. Gürcü səlnaməsinin dediyi kimi "ata-babalarının ləyaqətinə uyğun şəkildə onunla davrandılar".¹⁴⁰

Beləcə, kraliça Tamaranın dəstəyini alaraq qırpaqlardan ibarət böyük bir orduyla Arana hərəkət edən Əmir Əmiran Ömər burada Əbu Bəkrdən narazı türkmən əmirlərini də öz tərəfinə çəkdi. Bu vaxt Əbu Bəkr də Naxçıvandan Arana gəldi. Müttəfiqlər də (Əmir Əmiran, Şirvanşah və gürcü-qırpaq birlikləri ilə Gəncə və Qarabağ türkmənləri) Kürün sağında yerləşən Zəyəm ətrafına gəldilər. İki ordu

¹³⁸ Ravəndi, *Rahat*, s. 310.

¹³⁹ Ravəndi, *Rahat*, s. 333; Bundari, *Zubdet*, s. 302; İbn İsfəndiyar, *Tarix-i Təbəristan*, s. 254; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 87.

¹⁴⁰ El-Hüseynidən nəqlən Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 95; Gürcü səlnaməsi bu haqda belə yazır: "Şirvanşah və Əmir Əmiran ilə kral və kraliça, bir-birlərinə hədiyyələr verib bir həftə boyunca ov ovladılar, çovqan oynadılar və vaxt keçirdilər". Bax. *Histoire de la Georgie*, I, s. 435.

Şamxor yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Döyüşü Əbu Bəkr uduzdu və Beyləqana qaçdı. "Vuruşma ordunun əsas qüvvələri ildə deyil, öncü güclərlə - onlara Qıpçaq dilində *çalk* və *çançak* deyilir - oldu".¹⁴¹ Döyüşdən sonra Əmir Əmiran Ömər Gəncəyə hərəkət etdi və gəncəlilərlə müqavilə bağlayaraq şəhəri təslim aldı. Burada o Məhəmməd Təparın taxtına oturdu. Ancaq 22 gün sonra öldü. Bunu eşidən Əbu Bəkr təcili şəhərə gəlib Gəncəni aldı.¹⁴²

Əmir Əmiran Ömər in ölümünü və Əbu Bəkr in Gəncəni aldığı ni eşidən qıpçaq-gürcü orduları başçısı qıpçaq əsilli İvane Qoluzunoğlu (Mharqradzeli)¹⁴³ Gəncəyə hücum etdi. Şəhəri 25 gün mühasirə etdikdən sonra ala bilməyincə Naxçıvan istiqamətində hərəkət etdi. H. 599-cu ildə (20 oktyabr 1202 - 9 oktyabr 1203) qıpçaqlar Divini mühasirəyə aldılar. Divini əllərinə keçirən qıpçaqlar burada böyük qətlialmlara səbəb oldular.¹⁴⁴

Vaxtının çoxunu kef məclislərində keçirən Atabəy Əbu Bəkr in bu olanlara reaksiyası İbn əl-Əsirə görə "elə bil bütün bunların onun üçün əhəmiyyəti yoxdur" şəklində idi.¹⁴⁵ Qıpçaqların Naxçıvana hücum etməsindən qorxan atabəy Təbrizə çəkildi. Burada Xarəzmşah Təkişdən İraq və Azərbaycanın idarəsinin ona verildiyini yazan bir məşur aldı. Ancaq Xarəzmşahın hüzuruna getməyib qardaşı Özbəyi göndərdi. Özbək Həmədanda Xarəzmşah tərəfindən böyük hörmət və izzətlə qarşılandı. Təkiş, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəmin idarəsinə Özbəyə tapşıraraq mülki-ümərə Cəmaləddin Ay-Abanı onun vəziri təyin etdi. Görünür, Təkiş, Özbəyin şəxsində İraq Səlcuqları torpaqlarını vahid bir idarədə birləşdirmək istəyirdi.¹⁴⁶

Xarəzmşah Təkişin Xarəzmə qayıtmasından sonra İraq məmlükləri bir yerə yığılaraq Xarəzmşahlara qarşı mübarizəyə başladılar. İttifaqın başında duran Cahan Pəhləvanın məmlükü İzzəddin Əbül-Müzəffər Gökçə ibn Abdullah ət-Türki ilə birlikdə xəlifə ən-Nasir də Xarəzmlilərə qarşı hərəkətə keçmişdir. Xarəzmşah tərəfindən Özbəyə verilən köhnə İraq Səlcuqlu torpaqları xəlifə ilə Gökçə arasında bölüşdürüldü. Rey, Savə, Qum, Kaşan Gökçənin, İsfahan, Həmədan, Zəncan və Qəzvin isə xəlifənin əlinə keçdi. Özbək isə Həmədanın idarəsinə öz əlinə aldı.¹⁴⁷

¹⁴¹ *Eyni əsər*, s. 444; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 96.

¹⁴² Əmir Əmiran Ömər in ölümü haqqında fərqli rəvayətlər vardı. Gürcü sənəməsi zəhərləndiyini, İslam qaynaqları isə xristianları müdafiə edib müsəlmanlara pis davrandığı üçün əyanlar tərəfindən öldürüldüyünü yazırlar. Bax. *Histoire de la Georgie*, I, s. 446; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 97.

¹⁴³ Bu komandan qıpçaq olub xristianlığı qəbul etmişdir. Onun əsl adı Qoluzunoğludur. Buna görə də gürcü qaynaqlarında onun adını gürcüçəyə tərcümə edib "Mharqradzeli" yazılmışdır. Gürcü tarixində Qoluzunoğulları çox məşhur bir ailə olmuş, ən məşhurları ordu baş komandanları Şalve və İvane qardaşları ilə Zakarya Qoluzunoğlu olmuşdur. Bax. Kırzioğlu, *Kıpçaqlar*, s. 139.

¹⁴⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 260; Vardan, *İstoriya*, s. 169.

¹⁴⁵ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 260.

¹⁴⁶ Ravəndi, *Rahat*, s. 357; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 99.

¹⁴⁷ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 234; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 99.

Xəlifə ən-Nasir, Özbək ilə Gökçə arasındakı münasibətləri düzəldərək Xarəzmşahlara qarşı vahid cəbhə qurmaq məqsədi daşıyırdı. Xəlifə bu vaxt Bağdadada gələn Əyyubilərin məşhur əmiri Əbül-Hayc əs-Sam Tosqun başçılığından böyük bir ordu hazırladı. Ancaq bu ittifaq Özbək ilə Əbül-Hayc arasının açılması səbəbilə pozulur və xəlifə ilə Özbəyin yaxınlaşmasından qorxan Əyyubi komandanı Ərbilə qaçır. Bir müddət sonra Özbək də Həmədanı tərk edərək Azərbaycana gəlir. Rəcəb 593-cü ildə (20 may - 18 iyun 1197) qardaşı Atabəy Əbu Bəkrdən aldığı Bahaəddin Sumbat, Şişaq və Nəsrəddin Ağ Quş əmrindəki ordularla Həmədana qayıdan Özbək burada Gökçə ilə mübarizəyə başlayır. Bu vaxt Xarəzmşah Təkiş vəfat edir və taxta oğlu Əlaəddin Məhəmməd (1200-1220) keçir.¹⁴⁸

Xarəzm taxtında meydana gələn hökmdar dəyişikliyindən istifadə edən Gökçə, Özbək və Əbu Bəkr İraq-i Əcəm bölgəsindəki fəallıqlarını artırır. Həmədana gələn Atabəy Əbu Bəkr buranın idarəsini qardaşına verib, İsfahani öz əlinə alır. Reyin idarəsi isə Gökçəyə verilir. Beləcə, İraq Səlcuqlu torpaqları Eldənizlər ilə onların məmlükləri arasında bölüşdürülür.¹⁴⁹ Ancaq az sonra Eldənizlərlə onların məmlükləri arasındakı ixtilaf yenidən canlandı. Əslində bütün günlərini kef və eys-ışrət məclislərində keçirən atabəyin¹⁵⁰ yerinə Eldənizlərin idarəsi vəzir Cəlaləddin Ay-Abanın əlində idi. Bu durum Gökçənin gücünün artmasına səbəb oldu. Eldənizlərin əmrindəki bir çox ordu əmiri də Gökçənin tərəfinə keçmişdir. Gökçə tezliklə Həmədana da sahib oldu.

Ancaq Gökçənin zalimliyi ona qarşı digər məmlüklər arasında narazılıqların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Cahan Pəhləvanın bir başqa məmlükü Şəmsəddin Aydoğmuş Gökçəni öldürüb onun əlindəki Rey, Həmədan və əl-Cibəl vilayətlərini işğal etdi. Aydoğmuş ələ keçirdiyi bu torpaqların "sultanı" olaraq Özbəki hökmdar elan edib, Aran və Azərbaycan xaric İraq Səlcuqlu torpaqlarının tamamını əlinə keçirdi. Aydoğmuş özünü sultan Özbəkin atabəyi elan etmişdir.¹⁵¹

Atabəy Əbu Bəkrin idarəsi altında olan Aran və Azərbaycanda da istiqrar pozulmuşdur. Qıpçaqlar Aran torpaqlarında tüğyan edirdilər. Azərbaycanda isə Marağa hakimi Körpə Arslan, Ərbil atabəyi Göy-Börü ilə müqavilə bağlayıb

¹⁴⁸ Buniyatov Z.M., *Qosudarstvo xorezmşaxov-anuşteqinidov 1097-1231 qq.*, İzbrannie soçineniya v trex tomax, t. 3, Baku 1999, s. 68; eyni müəl., *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 100.

¹⁴⁹ Ravəndi, *Rahat*, s. 369; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 100.

¹⁵⁰ Dövrün tarixçiləri də atabəyi bu davranışları ucbatından ağır bir dillə tənqid etmişlərdir. Məsəl üçün, vəkanüvis Ravəndi onun haqqında belə deyir: "Əgər mən desəm ki, bu hərəkət ağıldan, dərrakədən, bilikdən, məhəbbətdən, rəğbətdən, hakimiyyətlərdən və idarəsindəki torpaqları yönətməkdən uzaqdır, o zaman mən heç bir şey deməmiş kimiyyəəm. O, ağzına qədər var-dövlətlə dolu və əmin-amanlığa çatmış ölkəni ən alçaq adamların ixtiyarına verdi. ... Bu adamların canliliyini necə təsvir edə bilərik? Vəzir məqamını əmirlik vəzifəsini elə adamlar tutmuşlar ki, onların adlarını çəkmək belə eyibdir". Bax. Ravəndi, *Rahat*, 370.

¹⁵¹ Ravəndi onu "xeyirxah və adil" bir əmir olaraq adlandırmışdır (*Rahat*, s. 372). İbn əl-Əsirə görə, Aydoğmuş "cəsur cani" idi (*əl-Kamil*, IX, s. 265).

Təbrizi ələ keçirməyə hazırlaşdı. Körpə Arslan ilə Müzəffərəddin Göy-Börü ittifaqı qarşısında Atabəy Əbu Bəkr ilə Aydoğmuş birlikdə hərəkət edərək onların üzərinə hücum etdilər. Bunu eşidən Ər bil atabəyi Göy-Börü təcili Azərbaycana tərk etdi. Aydoğmuş ilə Atabəy Əbu Bəkr bunun üzərinə Marağanı mühasirəyə aldılar. Ancaq Ələəddin Körpə Arslan sülh təklif edincə mühasirəni qaldırdılar. Müqaviləyə görə Marağa qalalarından biri Əbu Bəkrə, Uşnu ilə Urmiyə də Körpə Arslana verildi.¹⁵²

Bu dövrdə Azərbaycanın şimalında vəziyyət xeyli ağırdı. Qıpçaqlar Kartli-Kaxetiya üzərindən tez-tez ölkəyə yağma məqsədli hücumlar təşkil edirdilər. Bu hücumlardan ikisi h. 601-ci (1204/05) və 602-ci (1205/06) illərdə meydana gəlmişdir. İlkində qıpçaqlar Azərbaycana soxuldular. Daha sonra buradan Ərmənşahların torpaqlarına girib Malazgirdə qədər hərəkət etdilər. İkincisində isə qıpçaqlar Aranın qərbi istiqamətində hərəkət edib Axlata bir neçə vilayətini yağmaladılar. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq bu hücumları yeni qıpçaqlar təşkil edirlər. Onlar Şimali Qara dəniz bozqırlarından Gürcüstana yeni gəlmişdir.¹⁵³

Tam bu sırada 10 min qədər süvari, ailələri ilə 50 qədər xarəzmlilə şərqdən ölkə sərhədlərinə girib Zəncana qədər yeridilər. Buradan Aydoğmuşun ordusu tərəfindən pusquya salınan xarəzmlilər darmadağın edildilər.¹⁵⁴ Bundan sonra Aydoğmuş özünü bütün İraq Səlcuqlu torpaqlarının "böyük xaqanı" elan etdi.¹⁵⁵

H. 607-ci ildə (1210/11) qıpçaqları bu zamana qədər Azərbaycana düzənlədikləri ən böyük yürüşlərinə çıxdılar. Qıpçaq ordularının komutanı Zaxare Qoluuzunoğlu əvvəlcə Yuxarı Murad boylarını istila etdi. Ancaq burada Əyyubilərdən Məlik Əşrəf Musa (1210-1237) tərəfindən məğlub edildincə qıpçaqlar üzvlərini Azərbaycana çevirdilər. Qıpçaqlar Azərbaycanın mərkəzinə qədər irəliləyib Mərənd və Ərdəbil kimi böyük şəhərləri zəbt edib talan etdilər. Arxasından Zəncan, Qəzvin və Əhəri yağmaladılar. Qıpçaqlar sadəcə, Ərdəbildə 12 min insanı öldürdülər. Böyük qənimətlər, əsirlər və bəxşişlərlə geri dönən qıpçaqların qarşısına Azərbaycanda çıxacaq bir gücün olmaması onların talanlarının daha da dağıdıcı olmasına səbəb olmuşdur. 1212-ci ildə Gürcüstanda qıpçaq orduları baş komandanı Zaxare Qoluuzunoğlu (Mxarqrdzeli) öldü, yerinə isə qardaşı İvane Qoluuzunoğlu keçdi. Ondan iki il sonra 1214-cü ildə çariça Tamara vəfat etmiş, taxta isə 18 yaşlı oğlu Georgi Laşa IV Georgi (1214-1222) adıyla çıxmışdır. Tamaranın ölümü ilə "Kartli-Kaxetia və Abxaziyanın qızıl əsri"

¹⁵² İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 283) verdiyi bu müqavilə şərtnaməsi bizə bir az şübhəli görünməkdədir.

¹⁵³ *Histoire de la Geoirgie*, I, s. 456-463.

¹⁵⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 282; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 103; eyni müəl., *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 84-85.

¹⁵⁵ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 103-104; eyni müəl., *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 85.

sona çatdı. Gürcüstanda qıpçaq əmirləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə qızıqıdı.¹⁵⁶

Qıpçaqların hücumunun qarşısını almaqda çətinlik çəkən Eldənizli atabəyi Əbu Bəkr çarəni çariçə Tamara ilə qohumluq əlaqələri qurmaqda gördü. İbn əl-Əsir məlumatına görə, Atabəy Əbu Bəkr gürcü prenseslərindən biriylə evləndi. Atabəyin çarəsizliyinə də diqqət çəkən İbn əl-Əsir böyük tarix əsərində bəlkə də heç bir hökmdar üçün sərf etmədiyi ən ağır sözləri Əbu Bəkr haqqında yazmışdır. Müəllif belə deyir: "kişiliyi və iradəsi çətin idi ki, bu alçaq işlərdən əlini çəksin. O, gürcü çarının qızına elçi göndərdi və onunla evləndi. Ancaq bundan sonra xristianlar ölkəni qarət etməkdən, səfərlərdən və talanlardan əl çəkdilər".¹⁵⁷

Zilqədə 604-cü ildə (18 may - 16 iyun 1208) Marağa Atabəyləri Ağsunqurluların son atabəyi Əlaəddin Körpə Arslan vəfat etdi. Marağadan meydana gələn hadisələrdən istifadə edən Əbu Bəkr Ruin-Dej qalası xaric Ağsunqurluların bütün torpaqlarına və mülklərinə əl qoydu.¹⁵⁸

Eldənizli atabəyi Nüsrətəddin Əbu Bəkr h. 607-ci ildə (1210/11) vəfat etdi. O, iyirmi il boyunca Aran və Azərbaycanı idarə etmişdir. İçkiyə aludə olması, vaxtını kef məclislərində keçirməsi ölkəsinin zəifləməsində əsas amil olsa da Əbu Bəkr adil bir hökmdar idi. O, atabəy ünvanı xaricində "sultan" adını da daşıyırdı. 1211-ci ildə əmisi Qızıl Arslana aid dinarların yenidən zərb edilməsinə qərar verməsi onun ölüm tarixinin 1211-ci ilin əvvəlləri olduğunu ortaya qoymaqladır. Atabəy Əbu Bəkrin ən böyük qüsuru öz iradəsinə sahib çıxma bilməməsi və əyləncəli həyata düşkün olmasıydı. Oysa, ətrafındakı əmir və məmlüklərin bir çoxu ona qarşı yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Məmlük Aydoğmuş belə onun hakimiyyətinə qarşı çıxmamış və Eldəniz ailəsinə hörmətlə yanaşmışdır. Ancaq Əbu Bəkr ona bağlanan ümidləri doğrultmamışdır.¹⁵⁹

Qardaşının vəfatından sonra Eldənizli Atabəyləri taxtına Özbək (1211-1225) keçdi. Onun taxta çıxdığı vaxt İraq-i Əcəmdə vəziyyət ağır idi. Bu vaxt bir müddətdir İraq-i Əcəmi tək başına idarə edən Aydoğmuşa qarşı Cahan Pəhləvanın bir başqa məmlükü Nəsrəddin Məngli çıxış edərək onu məğlub etdi və İraq-i Əcəm torpaqlarını əlinə keçirərək Rey, İsfahan, Həmədan və d. əyalətlərdə öz adına xütbələr oxudub, "sultan" adıyla sikkələr zərb etdirdi.¹⁶⁰ İbn əl-Əsirə görə,

¹⁵⁶ Geniş məlumat üçün bax. *Histoire de la Georgie*, I, s. 468-473, 481; İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 280 vəd; Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, II, s. 490-491; Vardan, *İstoriya*, s. 171; Kirakos Qandjaketsi, *İstoriya*, s. 96; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 104-106; Kırzoğlu, *Kıpçaqlar*, s. 143.

¹⁵⁷ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 284.

¹⁵⁸ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 107.

¹⁵⁹ *Eyni əsər*, s. 107-108.

¹⁶⁰ Z. Bünyadov (*Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 85; *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 108), Aydoğmuşun əvvəlcə Bağdada qaçdığını daha sonra "İva'i (İvait) türkmənlərinin" yanına getdiyini və burada Mənglinin öz adamları tərəfindən öldürüldüyünü yazır. Burada adları "İva'i" şəklində yazılan türkmənlərin Yıva boyu idi. Yıvalar oğuz boylarından biri olub, bu dövrdə Şimali İraq sahəsində yaşayırdılar.

Mənglidən Atabəy Özbək də qorxurdu. Məngli, Bağdad xəlifələri üçün də böyük təhlükə olduğundan xəlifə ən-Nasir ona qarşı din düşmənləri ismaililərlə müqavilə bağlamaqdan belə çəkinməmişdir. Xəlifə ən-Nasir, Azərbaycan atabəyi Müzəffərəddin Özbək və ismaili hökmdarı Cəlaləddin Həsən (1210-1221) öz aralarında Mənglinin əlindəki İraq-i Əcəm torpaqlarını da bölüşdürdülər. Ər bil atabəyi Müzəffərəddin Göy-Börü də onlara qoşuldu. Müttəfiqlərin birləşmiş orduları Həmədana hərəkət etdilər. Cumadiəvvəl 612-ci ildə (28 avqust-27 sentyabr 1215) meydana gələn döyüşdə Məngli məğlub oldu və qaçdığı Savə şəhəsi tərəfindən öldürüldü. Başı isə Atabəy Özbəyə göndərildi.¹⁶¹ Mənglinin əlindən aldığı torpaqlar üzərinə Cahan Pəhləvanın məmlüklərindən Seyfəddin Oğlamış canişin təyin edən Atabəy Özbək özü Təbrizə qayıtdı. Ancaq daha əvvəl Xarəzmşahların xidmətində olan Oğlamış naib təyin edildikdən sonra İraqda xütbəni Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədin adına oxutdurmağa başlayır.¹⁶² Ancaq xəlifə ən-Nasir ismaililərlə əlaqə qurub Oğlamışın ortadan qaldırılmasını istəyir. Nəticədə Oğlamış İsmaili fədaisi tərəfindən 614-cü ilin əvvəllərində (yaz 1217) bir sui-qəsdlə öldürülür.¹⁶³

Bu hadisələrdən sonra Atabəy Özbək ilə ismaili hakimi Cəlaləddin Həsən arasında münasibətlər yaxşılaşmış, hətta Beyləqana gələn ismaili hökmdarı bir müddət burada istirahət etmişdir. Cüveyniyə görə, atabəy Beyləqanda olarkən Cəlaləddin Həsənin günlük xərclikləri üçün 1000 dinar və ulufə göndərirdi.¹⁶⁴

Oğlamışın ortadan qaldırılmasından sonra Azərbaycan atabəyi Özbək ilə Fars Atabəyləri Salqurilərdən Səd ibn Zəngi öz aralarında ittifaq quraraq İraq-i Əcəm torpaqlarını bölüşdürməyə başladılar. Bu münasibətlə Atabəy Özbək İraq torpaqlarına girərək İsfahanı əlinə keçirərkən, Səd ibn Zəngidən Rey, Qəzvin, Xuvar ilə Semnanı əlinə keçirir.¹⁶⁵ Bu vaxt qələbəlik bir ordu ilə Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd İraq üzərinə hərəkət etdi. O, Səd ibn Zəngini məğlub edib Reyə soxuldu. Bunu eşidən Özbək, Əhər hakimi Piştəginlərdən Nurəddin Məhəmmədi (1210-1230) Təbrizə göndərərək özü də dağlarda yerləşən qalalardan birinə qaçdı. Ancaq Nurəddin Məhəmməd Miyanac yaxınlığında Xarəzmşahlara məğlub oldu və özüylə birlikdə vəzir Rəbibəddin Dəndan da əsir düşdülər.¹⁶⁶ Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd vəziri Nəsirəddin Dövlətyarı Atabəy Özbəkin

¹⁶¹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 309; Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, II, s. 494; İbn İsfəndiyar, *Tarix-i Təbəristan*, II, s. 175; Stroeva L.V., *Qosudarstvo ismailitov v İrane v XI-XIII vv.*, Moskva 1978, s. 205; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 109; eyni müəl., *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 85-86.

¹⁶² Nesəvi onu "Xarəzmşahın İraq naibi" adlandırmışdır. Bax. en-Nasavi, *Jizneopisanie sultana Djalal ad-Dina Mankburni*, Per. Z.M.Buniyatov, Baku 1973, s. 57; Stroeva, *Qosudarstvo ismailitov*, s. 206.

¹⁶³ Stroeva, *Qosudarstvo ismailitov*, s. 206; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 109; eyni müəl., *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 86.

¹⁶⁴ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 109.

¹⁶⁵ Buniyatov, *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 87.

¹⁶⁶ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 313; en-Nesavi, *Jizneopisanie*, s. 58 vəd; Buniyato, *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 87.

yanına göndərərək ona təslim olmağı və Xarəzmşah adına xütbə oxutdurub, sikkə kəsdirməyi əmr edir. Xarəzmşahın bu təkliflərini qəbul edən Özbək, Aran və Azərbaycanadakı hakimiyyətini qorusa da Əlaəddin Məhəmmədin vassalına çevrilir.¹⁶⁷

Atabəy Özbək bu tarixlərdə Xaçenə bir səfər təşkil etmiş və buradakı xristian türk əmirliyini özünə tabe etmişdir. Eyni zamanda sərhədlərdə qıpçaqların hücumlarının çoxalması səbəbilə Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmmədə müraciət edən Özbəkin şikayətinə müqabil Xarəzmşah Gürcüstana bir elçi göndərmiş və qıpçaqlar bunun üzərinə hücumlarına son vermişdilər.¹⁶⁸

Atabəy Özbəkin hakimiyyətinin və Eldənizlilərin son dövründə Monqollar Orta Asiya, Orta Şərq və Qafqaza birinci yürüşü gerçəkləşdi. Cəbə Noyon və Subeqetey Baqatırın¹⁶⁹ komandanlığı altında monqollar Xorasan və İraq-İ Əcəmin torpaqlarından keçərək h. 617-ci ilin qışında (yanvar 1221) Təbrizə gəldilər. İbn əl-Əsirin şahidliyinə görə, bu vaxt Təbrizdə iqamət edən Özbək "hər zaman olduğu kimi gecə gündüz sərxoşluq edirdi".¹⁷⁰ Atabəy Özbək monqollara elçi göndərərək barışıq imzalamağı təklif etdi. Monqollar Təbriz qarnizonlarındakı xarəzmlilərin onlara təslim edilməsini istədilər. Atabəy Özbək xarəzmlilərin bir hissəsini özü öldürdü, qalanını da monqollara göndərdi. Bunun xaricində Özbək onlara təzminat olaraq pul, paltar və mal-qara da verdi.¹⁷¹

Monqollar Təbrizdən keçərək Arana buradan da qıpçaqların əlindəki Kartli-Kaxetya ölkəsinə hərəkət etdilər. Zilqədə 617-ci ildə (1221) 20 minlik monqol ordusu Tiflis yaxınlığında 10 minlik qıpçaq ordusunu darmadağın etdi.¹⁷² Qıpçaqlarla monqollar Kotman çölündə bir kəz daha qarşı-qarşıya gəldilər. Bu döyüşdə Arandakı atabəyin naibi Nəsirəddin Ağ-Quşun əmrindəki türkmən və köçəri türklərdən ibarət ordu da monqolların tərəfinə keçdilər. Qıpçaqlarda, abxazlardan, mesxetlərdən, oslardan, kartli və kaxetlərdən ibarət 60 min nəfərlik ordunun başında isə kral IV Georgi Laşa ilə İvane Qoluzunoglu dururdu. Ancaq meydana gələn döyüşdə qıpçaqlar darmadağın edildi.¹⁷³

Bu qalibiyətdən sonra monqollar yenidən Azərbaycan qayıtdılar. Təbrizi təkrar mühasirəyə aldılar. Ancaq atabəyin Təbriz hakimi Şəmsəddin Ət-Tuğrayi onlara böyük miqdarda bəxşiş verərək şəhərdən uzaqlaşdırdı. Bunun üzərinə monqollar istiqamətlərini Marağaya çevirdilər. Bu vaxt Marağa, Atabəy Özbəyin oğlu Xamuşun arvadı Sülafə Xatunun iqtası hesab edilirdi. Ancaq Sülafə Xatun şəhəri müdafiə etməkdənsə, Marağanın alınmaz qalalarından biri hesab edilən və

¹⁶⁷ Buniyatov, *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 87; eyni müəll, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 110-111.

¹⁶⁸ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 111.

¹⁶⁹ Bu komandanın adı *Sübidəy, Subatay, Sabutay Bahadır* olaraq da yazılır.

¹⁷⁰ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 335 vəd.

¹⁷¹ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 336; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 112.

¹⁷² İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 336.

¹⁷³ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 336; Kirokos Qandjaketsi, *İstoriya*, s. 137-138; Vardan, *İstoriya*, s. 174-175; *Histoire de la Georgie*, I, s. 488 vəd; Kirzioglu, *Kıpçaqlar*, s. 143.

bir vaxtlar Ağsunqurluların xəzinəsinin qorunduğu Ruin-Dej qalasında gizlənməyi tərcih etdi. Belə olan halda monqollar Marağanı mühasirə edib şəhəri ələ keçirdilər (4 səfər 618/30 mart 1221). Şəhərin haradasa bütün əhalisini qılıncdan keçirən monqollar, Marağanı tanınmaz hala gətirdilər.¹⁷⁴

Cebe və Subuqatey başçılığında monqollar əl-Cəzirə üzərindən Suriyaya qədər hərəkət etdilər. Daha sonra Eldənizlərə və İraq Səlcuqlularına uzun müddət paytaxtlıq edən Həmədana hücum etdilər. Həmədanı əllərinə keçirən monqollar şəhəri xarabaya çevirdikdən sonra yenidən Azərbaycana girdilər və bu dəfə Ərdəbili özlərinə hədəf seçdilər. Bu dövrdə Ərdəbil köhnə ehtişamını itirmiş, xüsusilə də qıpçaq-gürçülərin hücumundan sonra balaca bir şəhər halına gəlmişdir. Şəhəri dağıdan monqollar¹⁷⁵ yenidən Təbrizə gəldilər. Atabəy Özbək qalası Naxçıvana qaçdı. Təbriz şəhər hakimi Şəmsəddin ət-Tuğrayi isə monqollara hədiyyələr verərək şəhəri onların hücumundan qurtardı. Monqollar buradan Sərabda yollandılar, Sərabda da Ərdəbildə etdiklərini təkrarlayan monqollar buradan Naxçıvana hərəkət etdilər. Naxçıvan kəndlərinin əhalisini öldürməyə başlayınca Atabəy Özbəyin oğlu Xamuş onların yanına gəlib üzrxahlıq etdi. Monqollar da onlara toxunulmazlıq əlaməti olaraq üzərində *damqa* olan ağacdən qayrılmış *bayqu* verdilər.¹⁷⁶

Monqollar buradan yenidən Ərdəbilə gəldilər. Buradan da Beyləqana hücum etdilər. Ramazan 618-ci ildə (19 oktyabr - 17 noyabr 1221) Beyləqanı ələ keçirən monqollar qışı Muğan ovasında keçirdikdən sonra şimal-qərb istiqamətində hərəkət edərək Tiflisə gəldilər. Burada Gürcüstanda qıpçaqlara hücum etdilər. Qag (Göy) ovasında meydana gələn döyüşdə qıpçaqlar 30 min əsgərlərini vuruşma meydanında ölü olaraq tərk edib qaçdılar. Kral IV Georgi Laşa ilə ordu başçısı İvane Qoluuzunoğlu canlarını güclə qurtara bildilər. Gürcü qaynaqlarının "Tatar və Muqal" adı verdiyi monqollar yenidən Kür sahillərinə gəlib Muğanda qışladılar.

¹⁷⁴ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 337.

¹⁷⁵ Monqollar Ərdəbili mühasirə aldıqlarında orta əsrlərin məşhur İslam tarixçisi və coğrafiyaçısı Yaqut əl-Həməvi şəhəri tərk etmək üzrə idi. Buna görə də Ərdəbil haqqında geniş məlumat vermişdir. Yaqut Ərdəbilin monqol hücumu sırasında vəziyyətini belə təsvir etmişdir: "Mən şəhəri tərk etdikdən sonra Tatarlar buraya yaxınlaşıb əhalini qırmağa başladılar. Tatarlarla şəhər xalqı arasında döyüşlər cərəyan etdi; camaat düşməne qarşı var gücüylə müqavimət edirdi. Hətta onlar şəhərə girmək istəyənlər Tatarları iki dəfə geri qovdular. Ancaq monqollar şəhərə üçüncü dəfə hücum etdilər. Xalqın isə dayanacaq gücü qalmamışdır. Buna görə Tatarlar güc bəla şəhərə girdilər. Müsəlmanların üzərinə hücum çəkən monqollar bir nəfəri də sağ buraxmayıb hamını doğradılar. Sadəcə, saxlanaraq gizlənənlər öz həyatlarını qurtara bildilər. Tatarlar şəhərdə böyük vəhşiliklər törətdilər və sonra da buranı tərk etdilər. Əhalisi öldürülmüş şəhər viranəyə qalmışdır. Qorxuducu bir mənzərə ortaya çıxmışdır". Yakut əl-Həməvi, *Mucemü'l-Buldan*, Kahirə (tarix yox). I, s. 183.

¹⁷⁶ Fəzlullah Rəşidəddin bunu "payszu" olaraq yazır ki, bu "*bayqu*"nun Çincə oxunuşudur. Z.Bünyadov da "payszu" şəklində vermişdir. Bax. Rəşid əd-Din, *Sbornik letopisey*, Perevod s persdskiy O.İ.Smironovoy, Moskva-Leningrad 1952, tom I, kniqa 2, s. 228; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 114-115.

Daha sonra Şirvana hərəkət edib Dərbənd keçidindən keçərək Qafqazı keçib Dəşd-i Qıpçaq torpaqlarına girdilər.¹⁷⁷

Monqolların birinci səfəri Eldənizlər ölkəsinin talan edilməsi ilə nəticələndi. Monqollar Dəşd-i Qıpçaqda qıpçaq ordularını da məğlub edib İdil çayı üzərindən Qazaxıstan bozqırlarına doğru hərəkət edib ölkələrinə döndülər. Monqolların Dəşd-i Qıpçaqda qıpçaqları məğlubıyyəti üzərinə 50 min qıpçaq Dərbənd üzərindən Arana gəldi. Qıpçaqlar Şirvanda bəzi talanlar törətdikdən sonra Gəncəyə yaxınlaşdılar. Atabəy Özbəyin Gəncədəki naibi Qaş-Qara ordusuyla onların qarşısına çıxsa da qıpçaqlar atabəyə itaət edib onun əmrində xidmət etmək istədiklərini ifadə edincə Gəncə ətrafındakı torpaqlarda yerləşdirildilər. Ancaq qıpçaqların Gəncə xalqını talan etməsi üzərinə Qaş-Qara onlara hücum edib darmadağın etdi. Qaşan qıpçaqlar əvvəlcə Şirvana gəldilər. Ancaq burada şirvanşah qoşunları tərəfindən məğlub edilib çoxu əsir alındı.¹⁷⁸

Monqol hücumundan sonra Təbrizə gələn Özbək dağıdılmış ölkənin bərpası ilə məşğul olmaqdan ədəti üzrə öz kefi məclislərinə davam etməyə başladı. Aran sərhədlərində isə Gürcüstandakı qıpçaqlar yenidən fəallaşmış, monqolların getməsindən istifadə edərək h. 622-ci ildə (1225) Azərbaycana bir hücum təşkil etmişdilər. Ancaq qıpçaqlar çox irəli gedə bilmədilər. Çünki monqolların həməən arxasından dağılmış Xarəzmşahlar dövlətin hərbi dəstələri peydər pey İraq-i Əcəmə hərəkət etməyə başladılar.¹⁷⁹

Xarəzmşah Ələddin Məhəmmədin fəci şəkildə həyatının sona çatmasından sonra oğlanları dağılan imperiyanın parçaları üzərində haqq iddia etməyə başladılar. Bunlardan Qiyasəddin Pir şah İraq-i Əcəmə sahib olmuş, Cəlaləddin Manqburnu¹⁸⁰ isə Hindistana hərəkət etmişdir. Cəlaləddin Hindistanda bir müddət qaldıqdan sonra Hindistan ilə Kirman arasında yer alan çölləri "dodaqları bir damla suya həsrət qalmış şəkildə" keçərək Kirmana, oradan da Farsa yollandı.¹⁸¹ Cəlaləddindən əvvəl Pir şah İraq-i Əcəmə əlinə keçirib Eldənizli mülklərinə hücum etmişdir. Marağanı əlinə keçirən Pir şah Atabəy Özbək sülh təklif etmiş və bacısı Cəlalıyyə Xatunu da ona əvəz vermişdir.¹⁸²

¹⁷⁷ İbn əl-Əsir (*əl-Kamil*, IX, s. 340) monqolların Dərbənd keçidini necə aşdıqları haqqında maraqlı bir məlumat verməkdədir. Ona görə, monqollar şirvanşaha elçi göndərərək sülh bağlamaq haqqında öz adamlarını göndərmələrini istədilər. Bunun üzərinə şirvanşah əsil-nəcabət sahibi 10 nəfərdən ibarət öz elçilik heyətini göndərdi. Monqollar bunlardan birini digərlərinin gözü qabağında işgəncə ilə öldürüb, qalanlarından Dərbənd keçidinin yolunu göstərmələrini istədilər. Beləcə, monqollar aşılmaq Qafqaz keçidini keçərək qıpçaq diyarına getdilər.

¹⁷⁸ Aşurbəyli S., *Şirvanşahlar dövləti*, Bakı 1997, s. 180-181.

¹⁷⁹ Buniyatov, *Qosudarstvo xorezmşaxov*, s. 166 vəd.

¹⁸⁰ Qaynaqlarda bu hökmdarın adı "Manqburnu", bəzən də "Məngü-Berti" şəklində keçir. Manqburnu qədim türkcədə "*böyük burunlu*" deməkdir. Məngü-Berti isə "*əbədi qurd*" mənasına gəlir. Bu iki ad arasında qaynaqlarda yer alan fərqin Cəlaləddinin adının tam oxunmamasından irəli gəlməkdədir. Ayrıca, "manq" türklərdə boy adı mənasını da verməkdədir.

¹⁸¹ *Eyni əsər*, s. 167.

¹⁸² En-Nəsevi, *Jizneopisanie*, s. 120.

Pir şah Eldənizləri öz vassalına çevirdikdən sonra Reyə döndü. Burada Pir şah ilə onun ordu başçısı Yığan-Toqş¹⁸³ arasında mübahisə ortaya çıxdı və Yığan-Toqş əmrindəki 50 min ordu ilə ondan ayrılaraq Azərbaycana hərəkət etdi. Azərbaycanı yağmalayan Yığan-Toqş Pir şaha məğlub olunca Arana qaçdı. Qışı Muğanda keçirən Yığan-Toqş bahar olunca yenidən Azərbaycanda peyda oldu. Xəlifədən gələn təklif üzərinə Həmədana gələn Yığan-Toqş burada Cəlaləddin Manqburnu tərəfindən darmadağın edilərək əsir edildi. Bununla da İraq-i Əcəm ilə Azərbaycanda Cəlaləddinin hakimiyyəti başladı. Cəlaləddin Orta Şərqə gəldiyi sırada buradakı bütün hakimlərə məktublar yazaraq məqsədinin monqolları müsəlman ölkələrinə dəvət edən xəlifəni cəzalandırmaq olduğunu, onların hakimiyyətinə toxunmayacağını bəyan etdi.¹⁸⁴ Ardından xilafətə aid torpaqlara hücum edən Cəlaləddin burada üst-üstə bir neçə dəfə xilafət ordularını məğlub edib Bağdadı mühasirə altına alsada da şəhəri ala bilməyincə Marağa xalqından aldığı məktublar üzərinə Azərbaycana soxuldu. Cumadi-əvvəl 622-ci ildə (11 may - 9 iyun 1225) heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan Marağanı alan Cəlaləddin şəhərin bərpasını əmr etdi. Daha sonra Cəlaləddin Təbrizi mühasirəyə alaraq 17 rəcəb 622-ci ildə (15 iyul 1225) Eldənizlərin paytaxtını əlinə keçirdi. Atabəy Özbək isə mühasirədən əvvəl şəhəri tərk edib Gəncəyə qaçdı.¹⁸⁵ Buna rəğmən Xarəzmşah Cəlaləddin şəhərdə qalan Özbəyin ailəsinə yaxşı davranış göstərdi və atabəyin arvadı Məlikə Xatunun istəyini yerinə yetirərək onu Xoya göndərdi. Bir neçə həftə Təbrizdə qalan Cəlaləddin vəziri Şərəf əl-Mülkü buraya öz naibi təyin edərək Gürcüstana Qıpçaqların üzərinə hərəkət etdi. Bu vaxt Abxaz-Kartli krallığının hökmdarı IV Georgi Laşa ölmüş, yerinə bacısı Rusudana (1224-1245) keçmişdir. Cəlaləddin Manqburnu çox az qüvvətlə Araz çayını keçib, 22 ildir qıpçaq Qoluuzunoğlunun əlində olan Divini aldı. Gerni çayı ətrafındakı Gerni qəsəbəsində Atabək İvanə Qoluuzunoğlunun¹⁸⁶ əmrindəki 70 minlik qıpçaq ordusu ilə qarşılaşan Cəlaləddin iyul 1225-ci ildə onları məğlub etdi və Axıska əyalətinin hakimi və qıpçaq ordusunun sağ qanadının komandanı qıpçaq əsilli Şalvanı əsir aldı. Rəvayətə görə, Cəlaləddinin qıpçaq-gürcü orduları üzərindəki bu qələbəsinə çox sevinən Atabəy Özbək belə demişdir: "gürcülər üzərinə etdiyi bu qəza, Hz. Əlinin qəzasına oxşayır və Bədirdə Xeybər qəzalarını unutturur".¹⁸⁷

Bu vaxt Gəncədə olan Atabəy Özbək, naibi Cəlaləddin əl-Quminin sultanın tərəfində keçməsindən qorxub Naxçıvana qaçdı və Əlincə qalasında

¹⁸³ Qaynaqlarda bu əmirin adı "İğan-Taisi" olaraq keçir (bax. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 118). Doğrusu, "Yığan-Toqş" olması lazımdır.

¹⁸⁴ *Eyni əsər*, s. 119-120.

¹⁸⁵ İbn əl-Əsir, *əl-Kamil*, IX, s. 258; en-Nasevi, *Jizneopisanië*, s. 115 vəd.

¹⁸⁶ Qıpçaqlar Gürcüstanda geniş torpaqlar əldə etdikdən sonra öz atabəyliklərini qurmuşdular. Bunlardan ikisi ortodoks qıpçaq əsilli Çarlı Atabəyliyi (1267-1578), digəri isə Qoluuzunoğulları Atabəyliyi olmuşdur. Buna görə də bunlar "atabəy" ünvanına sahib idilər. Çünki bu qıpçaq bəyləri kralların atabəyi hesab edilirdi. Bax. Kırzioğlu, *Kıpçaqlar*, s. 148-162.

¹⁸⁷ *Histoire de la Georige*, I, s. 490; Kırzioğlu, *Kıpçaqlar*, s. 145.

gizləndi. Ancaq burada olarkən arvadı Məlikə Xatunun Cəlaləddin ilə evləndiyini eşidən Özbək bir neçə gün boyunca vaxtını içki içməklə keçirdi və böyük ehtimalla içki səbəbiylə girdiyi komadan ayılmayıb öldü. Mənbələr onun ölüm tarixini dəqiq verməsələr də, hər halda bu hadisə 1225-ci ilin ikinci yarısında olmuşdur.¹⁸⁸ Atabəy Özbəyin ölümü, Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlilərin hakimiyyətinin rəsmən sonu demək idi. Ondan sonra Eldənizlilərin taxtına oğlu Xamuş çıxsa da, onun hakimiyyətinin Naxçıvan xaricinə çıxmadığı məlumdur. Xamuş haqqında çox az məlumat vardır. Onun 1230-cu ildə ismaililərin yanına getdiyi və Eldənizlər sülaləsinə son verildiyi xəbər verilir.¹⁸⁹

Eldənizlərin əlindəki bütün torpaqları əlinə keçirən Xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburnu fəaliyyətlərini 1231-ci ilə qədər davam etdirmiş, 28 ramazan 627-ci ildə (10 avqust 1230) meydana gələn Yassı Çəmən döyüşündə Türkiyə Səlcuqluları və Əyyubilərin birləşmiş orduları tərəfindən məğlub edilərək bütün ordusunu itirdikdən sonra monqolların ikinci səfəri qarşısında heç bir fəallıq göstərə bilməyib qaçdığı Anadoluda 1231-ci ilin avqustun ortalarında köçərilərdən biri tərəfindən öldürülmüşdür.

Eldənizlər dövrünün mədəni həyatı

Eldənizli Atabəylərinin 100 ilə yaxın hakimiyyət dövründə Azərbaycan siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən intibah dövrü keçirmişdir. Eldənizlilərin İraq Səlcuqlu idarəsini də əllərinə keçirməsiylə Böyük Səlcuqlu coğrafiyasının mərkəzi ölkəsi halına gələn Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi ən pərəstişli ölkəsi hesab edilirdi. Bu dövrdə Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Ərdəbil, Təbriz, Marağa yüz minlərlə əhalisi olan dövrün "metropol" şəhərləri idilər. Bu şəhərlər sadəcə, ticari cəhətdən deyil, mədəni və memari cəhətdən də diqqət mərkəzində idilər.

Bu dövrü böyük tədqiqatçılarından Z.Bünyadov "Səlcuqlu sultanları, eləcə də sonralar onları əvəz edən Atabəylər qəbilə quruluşunu mühafizə edən və yazısız türk dillərində danışan köçərilərin nümayəndələri idilər"¹⁹⁰ şəklindəki ifadəsi doğru deyildir. Hər şeydən əvvəl Qaşqarlı Mahmudun məşhur əsəri "*Divan Lüqət-it-Türk*" adlı əsəri Böyük Səlcuqlular dövründə Bağdadda yazılmışdır. Ayrıca bu dövrə aid Orta Asiyada Qaraxanlı və Xarəzm türk ləhcələrində xeyli əsər günümüze qədər gəlib çatmışdır. Buna görə "Səlcuqlu və Atabəylərin yazısız türk dilində" danışması haqqındakı görüşlər doğru olmadığı kimi, Səlcuqlu boylarının iyerarxiyasını "qəbiləçiliklə" ittiham etmək də böyük bir səhvdir. Ayrıca bu dövrdə

¹⁸⁸ İbn əl-Əsir, əl-Kamil, IX, s. 360; en-Nasevi, *Jizneopisanie*, s. 164; Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 125.

¹⁸⁹ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 125-126-da Eldənizlilərin axıncı nümayəndəsinin Xamuşun oğlu Nüsrətəddin olduğu qeyd edilir.

¹⁹⁰ *Eyni əsər*, s. 222.

farsca yazan şairlərin türk dilində yazmadıqlarını iddia etmək də doğru deyildir. Nizami Gəncəvinin əsərlərindən "*Leyla və Məcnun*"da diqqətçəkici bir məlumat vardır. Orada Nizami əsərlərini türk dilində yazmaq istədiyindən, ancaq Şirvan sarayının bu dili xor gördüyündən şikayət etməkdədir. Ayrıca Nizaminin türk əsilli bir şair olduğu da onun öz şeirlərindən məlumdur. Misal üçün, əsərlərinin birində belə deyir:

Farscası:

Pedər mər pedər mərə Tork bud, Dər niru hər yek yeki gorg bud.

Türkcəsi:

*Mənim atalarım və babalarım türkdür. Hər biri gücdə sanki bir qurddur.*¹⁹¹

Şirvanşahlar sarayında bu dövrdə şairlər topluluğu meydana gəlmiş və bunlar özlərinə məxsus bir ekol (məktəb) təşkil etmişdilər. Daha çox qəsidə janrında yazan bu şairlərin başında Gəncəli Əbül-Üla (öl. 1159) dururdu. Uzun illər "məlikül-şüara" vəzifəsini icra edən Əbül-Ülanın bir başqa xüsusiyyəti də ətrafında istedadlı şairləri toplamasıydı. İzzəddin Şirvani, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani və d. Bunlar arasında ən məşhuru Əfzələddin Bədil ibn Əli (1121-1199) idi. O özünə türk hökmdarlarının aldığı "xaqan" (*kağan*) ünvanına uyğun "Xaqani" ləqəbini almışdır. Atası Əli xarrat olan Xaqani ana tərəfdən süryani idi. Xaqanidə görülən xristian təsirləri ona anasının tələq etdiyi qeyd edilir.¹⁹² Şəxsiyyət olaraq bir az şöhrətpərəst olan şairin həyatı ziqzaqlı keçmiş, şirvanşahlarla arası pozulmuş və bunun nəticəsində də bir müddət həbsxanalarda qalmışdır. Şirvan saray mühitində şairlər arasında da davamlı rəqabətin olması onların hökmdar qarşısında bir-birlərinə iftira atmasına nədən olmuş və bu da bəzi şairlərin şah əliylə cəzalandırılmasıyla nəticələnmişdir. Xaqani də bunun çiləsini çəkənlərdən olmuşdur. Zira özü də bu yola baş vurmuş, ona müəllimlik edən Əbül-Ülanın şərhlənməsində rol oynamışdır. Xaqani dövrünün və əslində bütün zamanların ən böyük qəsidə şairi olaraq məşhur olmuşdur. Qəsidələrində şirvanşahlardan II Mənuçöhr və I Axsitan (Aksartan) xaricində İraq Səlcuqlu sultanları Məsud və III Toğrula, Eldənizli atabəyi Qızıl Arslana və Xarəzmşahlardan Atsız ilə Təkişə medhiyələr qoşmuşdur. Məddah-şair vəzifəsinin icrası yanında Xaqaninin şeirlərində bədii təsvirlərin güclü olması, bəzi fəlsəfi analizlərə yer verməsi, xüsusilə də məşai fəlsəfəsinin yaxınlığı diqqət çəkir. Bəzən də ağır və ağdalı bir üslubun işləndiyi Xaqanidə "şikayət-tənqid" növü də çox gözəl ifadə edilmişdir. Bütün bunlara rəğmən Xaqani daha cox bir "sərlövvhə şairi" kimi yaddaşlarda qalmışdır. Bunu onun təmtəraqlı ifadələri, şəxs (hökmdar) mərkəzli təsvirçiliyi, bənzətmələrində bol miqdarda görülən tərifiabzlığı açıq-aydın

¹⁹¹ Burada keçən "qurd" sözünü sovet ədəbiyyatında "kürt" şəklində oxunmuşdur ki, bu səhvdir.

¹⁹² «*Həbsdən şikayət və azad olması üçün Rum qeysərindən xahiş*» qəsidəsində bunu aydın görürük. Maraqlı olan, Xaqaninin bu qəsidəsində Hz. İsa haqqındakı təsvirlərinin islam deyil, xristian dininə uyğun şəkildə verməsidir.

ortaya qoymağdadır. Buna rəğmən, Xaqani, Səlcuqlu şairi Muizzi kimi tam bir məddah şairi olmamış, realist mövzulara da yer vermişdir.¹⁹³

Şirvan sarayının məşhur şairlərindən biri də Fələki Şirvani (1108/10 - 1159/65) olmuşdur. III Mənuçehr dövrünün şairlərindən olan Fələki, Xaqaninin həmyaşdı və eyni mühitin söz ustası hesab edilir. Çox az əsərinin dövrümüzə qədər gəldiyi bu şairdə də *peripatik* fəlsəfi ənənənin təsiri özünü büruzə verməkdədir. Mədhıyyəçi şairlərin başında gələn Fələkidə obrazçılıq, ahəng və təsvirçilik qabiliyyətinin çox üstün olduğu özünü ortaya qoymağdadır. Mədhıyyə və mədhıyyəçilik haqqında Azadə Rüstəmovanın yazdıqları hələ də keçərlidir: "*Mədhıyyə* ədəbiyyatının uzun tarixi bir keçmişi vardır. Hələ ərəblərdə "*cahiliyyə*" dövründən, İranda Sasanilər zamanından mövcud olmuş bu janrın VII əsrdə Əxtəl, VIII əsrdə Əbu Təmmam, X əsrdə Mütənəbbi kimi ərəbdilli, XI əsrdə Orta Asiyada Samanilər və Qəznəvilər sarayında Ünsürü, Əscədi, Əsədi, Fərruxi, Mənuçehri kimi farsdilli nümayəndələri məşhur idi. *Mədhıyyəçilik* Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda, xüsusən XI-XII əsrlərdə geniş vüsət tapmış, saray şerinin vacib estetik kateqoriyasına çevrilmişdi. Hökmdarlar, əyalət əmirləri; hətta bu və ya digər feodal sarayının hakimi sənətdən öz nüfuz dairəsini və şöhrətini əbədiləşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə etməyə çalışır, saraylarında məddah şairlər saxlayırdılar"¹⁹⁴. Buna görə də dövrün saray şairlərinin məddah-şairi olması təsadüfi deyildir. Fələki də bu xüsusiyyətlərə sahib bir şair olmuşdur.¹⁹⁵

Fələki nücum, riyaziyyat, xəttatlıq və ərəb dilinin gözəl bilicisi idi. O da Əbül-Üla, Xaqani, Beyləqani kimi şirvanşahların zülmünə uğramış və həyatının son illərini həbsxanada keçirmişdir. Fələkinin şeirlərinin bir digər əhəmiyyəti tarixi bir mətin xüsusiyyəti daşmasıdır.¹⁹⁶

Məlik əş-Şüəra Əbül-Məkarim Mücirəddin əl-Beyləqani (öl. 1197/98) Xaqaninin şagirdlərindən olmuş və istedadlı bir şair idi. Bir müddət şirvanşahlar sarayında yaşamış, daha sonra Eldənizli atabəylərinə xidmət etmişdir. Qəsidələrində də atabəyləri və İraq Səlcuqlu sultanlarını mədh etmişdir.¹⁹⁷

Sultan əl-füzəla ləqəbiylə anılan Əsirəddin Əbül-Fəzl Məhəmməd ibn Tahir əl-Axsikəti (öl. 1184?) əslən Orta Asiyalı bir türk olub Atabəylər sarayında xidmət etmişdir. Şeirlərində Xaqani təsiri özünü göstərməkdədir.¹⁹⁸

¹⁹³ Xaqaninin külliyyatı üçün bax. Xaqani, *Seçilmiş əsərləri*, Tərtib edən: Məmmədəğa Sultanov, Bakı 1987; Onunla əlaqədar yazılmış ən yaxşı xarakteristika üçün bax. Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 222-223.

¹⁹⁴ Rüstəmov A., *Fələki Şirvani*, Bakı 1986, s. 31.

¹⁹⁵ Fələki haqqında ən yaxşı tədqiqat üçün bax. *Falaki-i Shirvani. Divan*, edlited by Hadi Hasan, London 1929; Hadi Hasan M., *Falaki-i Shirvani and his unique divan in Madras*, Islamic Culture, April/1950.

¹⁹⁶ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri*, s. 224.

¹⁹⁷ *Eyni yer*.

¹⁹⁸ Xaqani intiqam hissi ilə "poeziya karvanının qarətçisi" adlandırmışdır. *Eyni yer*.

Məlikül-kəlam ünvanı alan Zahirəddin Tahir ibn Məhəmməd əl-Fəryabi (1160-1202) Orta Asiyanın Faryab şəhərindən olub Azərbaycan Atabəylərindən Pəhləvanın, Qızıl Arslanın və Əbu Bəkrin xidmətində olmuş və Təbrizdə vəfat etmişdir. Qəsidə janrında çoxlu şeirlər yazmış, ələlxüsus da Xaqanini təqlid etmişdir.¹⁹⁹

Azərbaycan Atabəyləri sarayında fəaliyyət göstərən və yazıb-yaradan şairlər arasında Seyyid Zülfüqar Şirvani, Qivami Mütərrizi, Fərrux Şirvani, Cövhəri, Yusif Füzuli, Kəmaləddin Naxçıvani, Seyyid İzzəddin əl-Ələvi və d. adlarını çəkmək mümkündür.²⁰⁰

Dövrün heç şübhəsiz ən məşhur şairi Nizami təxəllüsü ilə bilinən Gəncəli Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif ibn Zəki Müəyyəd Nizami (1140/1 - 1209/11) olmuşdur. Şərq ədəbiyyatında "*xəmsə*" (beşlik) adıyla məruf ədəbi silsilənin əsasını qoyan Nizami şirvanşahlar və atabəylər adına əsərlər yazmışdır. Onun bu səpkidə il əsəri *Məxzənül-əsrarı* (1178/79) Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhramşah ibn Davuda (1162-1225), *Xosrov və Şirini* (1180/81) III Toğrul, Cahən Pəhləvan və Qızıl Arslana, *Leyla və Məcnunu* (1188) Şirvanşah I Aksartana, *Yeddi Gözəli* (1197) Marağa hakimi Körpə Arslana, *İskəndərnaməni* (1196-1200) isə Əhər hakimi Nüsrətəddin Piştəginə ithaf etmişdir.²⁰¹

Z.Bünyadov bu dövrdə fəaliyyət göstərən məşhur alimlərin siyahısını tutmuşdur. Bunların başında Fəxrəddin Əbülfəzl İsmail ibn əl-Müsənnə ət-Təbrizi (öl. 1185) durmaqdadır. Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil alan bu alimin günümüzə qədər gəlib çatmayan "*Tarix-i Azərbaycan*" adlı bir əsər yazmışdır. Bu qiymətli əsərin bizə qədər gəlib çatmaması böyük bir tələsiklik hesab edilməlidir.²⁰²

Əbülfəzl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili (öl. 1228) adlı məşhur alim Nizamiyyə və Kəmalyyə mədrəsələrində dərslər vermişdir.²⁰³

Əbdülxəlq ibn Əbülməali ibn Məhəmməd əl-Arrani (öl. 1236) Aran əsilli bir alim olub, Mosul və Axlatda fiqh sahəsində dərslər vermişdir.²⁰⁴

Əz-Zəki ibn əl-Hüseyn ibn Ömər əl-Beyləqani (öl. 1277) məşhur fiqh alimi olmuş, eyni zamanda da ticarətlə həyatını keçindirmişdir. Beyləqanlı alim, monqolların hücumu üzərinə ölkəsini tərk edərək İraqa, oradan da Ədenə getmiş və orada vəfat etmişdir.²⁰⁵

Əminəddin Müzəffər ibn Əbu Məhəmməd ibn İsmail ibn Əli ət-Təbrizi (1163-1225) adlı Təbrizli alim dövrünün məşhur fiqh bilginlərindən olmuş, əvvəlcə Nizamiyyə mədrəsəsində, daha sonra isə Qahirənin ən-Nasiriyyə mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Fiqh sahəsində bəzi icthadlar edən alimin üç cildlik *Saktül-*

¹⁹⁹ *Eyni əsər*, s. 224-225.

²⁰⁰ *Eyni əsər*, s. 225.

²⁰¹ *Eyni əsər*, s. 225-226.

²⁰² *Eyni əsər*, s. 230.

²⁰³ *Eyni yer*.

²⁰⁴ *Eyni əsər*, s. 230-231.

²⁰⁵ *Eyni əsər*, s.231.

fəvaid və ər-Razinin *əl-Vəcizinin* xülasəsi olan *əl-Müxtəsər* əsərləri vardır. Ömrünün axırlarını Şirazda keçirən alim, burada da Salqurlu Atabəylərinin hörmətini görmüşdür.²⁰⁶

Tacəddin Əbülfəzail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvi (öl. 1225) adlı Urmiyəli alim Fəxrəddin ər-Razinin tələbəsi olmuş və Nizamiyyə mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. Onun *əl-Hasil* adlı əsərinin əlyazması bu gün Paris Millət Kitabxanasının Şərq Yazmaları fondunda saxlanılmaqdadır.²⁰⁷

Umadətəddin Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əsəd ibn Məhəmməd ibn İmadəddin Əbdülhəmid ibn Məhəmməd ət-Təbrizi (1093-1178) dövrünün məşhur alimlərindən olub Nizamiyyədə dərslər vermişdir. Bu alim məşhur islam alimi əl-Qazzalının da müəllimi olmuşdur.²⁰⁸

Əbu Hifz Ömər ibn Osman ibn Şüəyb əl-Cənzi (öl. 1160) adıyla tanınan bu alim ixtisasca ədəbiyyatçı olmuşdur. Nizamiyyə mədrəsəsində və Həmədanda dərslər vermiş və həyatının son günlərini Mərvdə keçirmişdir.²⁰⁹

Əbülfəzl İsmail ibn Əli ibn İbrahim əl-Cənzəvi (öl. 1192) Azərbaycanın Cənzə şəhərindən olan bu fiqh alimi uzun müddət Dəməşq şəhərinin baş qazısı olmuşdur.²¹⁰

Xəttat ibn Asim ibn Bəkran Əbülfəzl ən-Naxçıvani Gəncənin *Dar əl-Kütub* (kitabxana) sahibi işləmişdir.²¹¹

Adları keçilən dövrünün bu məşhur alimləri xaricində Şəmsəddin ət-Təbrizinin (öl. 1247) adı xüsusilə qeyd edilməlidir. Məşhur dərviş və sufi olan bu alim Şəms Təbrizi adıyla tanınmış və Mövlana Cəlaləddin Ruminin xacəsi olmuşdur. Rəvayətə görə, Mövlananın oğlu tərəfindən hazırlanan bir sui-qəsdə qurban getmişdir.²¹²

Fiqh alimi Şeyx Əbu Həmid əl-Urməvi, məşhur qazi Şəmsəddin əl-Hüviyyə (öl. 1242), Nizamiyyə mədrəsəsi müəllimi Qivaməddin Əbu Nəsr Yunis ibn Mənsur ibn İbrahim əş-Şirvani (öl. 1258), əl-Atabəkiyyə mədrəsəsi müdarrisisi Kəmaləddin Əbu Abdullah Əbu Məhəmməd ibn İmadəddin Əbdülhəmid ibn Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Əbu Musa ət-Təbrizi (öl. 1230/31) və digərləri də Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlər dövrünün tanınmış simaları arasında qeyd edilirlər.²¹³

²⁰⁶ *Eyni yer.*

²⁰⁷ *Eyni yer.*

²⁰⁸ *Eyni yer.*

²⁰⁹ *Eyni yer.*

²¹⁰ *Eyni yer.*

²¹¹ *Eyni yer.*

²¹² *Eyni əsər, s. 232.*

²¹³ *Eyni yer.*

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycan Atabəyləri Eldənizlər.....	3
Azərbaycanda Səlcuqlu hakimiyyəti	4
Gürcüstanda qıpçaq hakimiyyəti	14
Eldənizlərin ortaya çıxması	21
Eldənizlərin çiçəklənməsi və inkişafı	25
Eldənizlərin süqutu.....	39
Eldənizlər dövrünün mədəni həyatı.....	49

Əkbər N.Nəcəf.

SƏLCUQLU DÖVLƏTLƏRİ VƏ ATABƏYLƏRİ TARİXİ
(Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər).

NAŞİR: Şahbaz XUDUOĞLU
KOMPYUTER TƏRTİBATI: Sahib QƏNİYEV
KORREKTOR: Ceyran ABBASOVA

Çapa imzalanmışdır: 07.01.2010
Formatı 70x100 1/16. Fiziki ç/v 47,25.
Sifarişli. Tirajı 300.

QANUN NƏŞRİYYATI
Bakı, AZ 1102,
Tbilisi pros., II Alatava 9.
Tel: 431-16-62; 493-84-30;
431-38-18
E-mail: xuduoglu@gmail.com
Web: qanun.az